

KS. JÓZEF SZYMAŃSKI – LUBLIN

ŚWIĄTYNIE KATOLICKIE W OBWODZIE WINNICKIM NA PODOLU W LATACH 1941-1964

Obwód winnicki na Podolu (Ukraina) został utworzony 27 lutego 1932 r. i zajmuje 26,5 tys. km² powierzchni¹. Do rewolucji październikowej w diecezji kamienieckiej, do której należał obwód winnicki, znajdowało się 101 parafii, 9 ich filii, 88 kaplic z liczbą wiernych 302858². W samym zaś obwodzie „według obecnie istniejącego podziału administracyjnego było 55 kościołów rzymskokatolickich z 46 odrębnymi kaplicami i liczbą wiernych – 153516”³. Po wojnie, władze zezwoliły na funkcjonowanie tylko 41 kościołów, z liczbą około 100 tys. wiernych⁴.

Na terytorium obwodu winnickiego było 1899 wiosek, 16 osiedli robotniczych i 7 miast⁵, które zamieszkiwało w 1941 r. – 2390000 osób, a w 1946 r. –

¹ А. Ф. Олійник, І. Л. Яковенко, *Вінницька область, в: Радянська Енциклопедія історії України*, т. 1, Київ 1969, s. 303-307; М. Л. Бабій, М. Ф. Присяжнюк, В. О. Птушенко, І. П. Пшук, Й. Г. Тельман, *Вінницька область, в: Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область*, ред. А. Ф. Олійник, Київ 1972, s. 9. Obwód winnicki graniczy od południowego zachodu z Republiką Mołdawia, od zachodu, z obwodami: czerniowieckim i chmielnickim, od północy – żytomierskim, od wschodu – kijowskim, czerkaskim, kirwogradzkim a od południa – odeskim. W jego skład wchodziło 69 rejonów. 22 września 1937 r. na skutek nowego podziału administracyjnego z części rejonów obwodu winnickiego utworzono obwód kamienieckopodolski (obecnie chmielnicki), kilka rejonów włączono też do obwodu żytomierskiego. Jednocześnie do obwodu winnickiego przyłączono kilka rejonów obwodu kijowskiego. W wyniku tego podziału obwód liczył 42 rejony. W styczniu 1954 r. został on jeszcze uszczuplony o rejon monasterzyski, który odłączono do nowoutworzonego obwodu czerkaskiego. W 1963 r. zamiast dotychczas funkcjonujących 42 rejonów, utworzono 25.

² В. Кумор, *Коściół католицкий в Cesarstwie Російським 1915-1917*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 37 (1994) z. 1-2, s. 27; Zob. Л. Попек, *Świątynie Wołyńia*, т. 1, Lublin 1997, s. 16. „Diecezja kamieniecka, terytorialnie pokrywająca się z gubernią podolską, obejmowała 10 dekanatów (bałtański, braclawski, jampolski, kamieniecki, latyczowski, lityński, mohylewski, uszycki, płoskirowski i winnicki), o łącznej powierzchni 19700 km², 96 parafii i 319721 wiernych.

³ Державний Архів Вінницької Облaсті (dalej: ДАВО), ф. Р-2700, оп. 7с, цпр. 404, арк. 224; ДАВО, П-136, 42, 211, s. 8; ДАВО, П-136, 46, 199, s. 129.

⁴ ДАВО, П-136, 42, 211, s. 8; ДАВО, Р-2700, 19, 51, s. 6.

⁵ ДАВО, 7с, 345, s. 223.

2037000⁶. Działalność Kościoła katolickiego na tym terenie ma związek z jego przynależnością do Polski w latach 1569-1793, jako województwa braclawskiego⁷. Większość wiernych diecezji kamienieckiej stanowili Polacy⁸, procentowo 8,6 mieszkańców Podola⁹.

Według relacji pełnomocnika Rady ds. Kultów Religijnych (dalej: Rds.KR) w obwodzie winnickim, I. Szumkowa, „masowe zamykanie budynków modlitewnych, kościołów, cerkwi miało miejsce od 1932 r.¹⁰ i oficjalnie w 1937 r. nie istniała żadna parafia, chociaż wierzący znajdowali sposób na prowadzenie działalności religijnej. (...) Od września 1941 r. na okupowanym przez Niemców terytorium obwodu winnickiego, organizacje religijne zaczęły funkcjonować jawnie, przejmując zamknięte budynki kultu”¹¹. W nieco inny sposób ówczesną sytuację Kościoła katolickiego przedstawiał swoim przełożonym w Moskwie, Kijowie i Winnicy pełniący funkcję pełnomocnika P. Kryżanowski: „większość kościołów do 1941 r. była przez wierzących zamknięta, ale w okresie tymczasowej okupacji (...) polscy klerykałowie odnowili działalność wielu kościołów i dlatego ich liczba się zwielokrotniła”¹². Nie wszystkie jednak, wcześniej zamknięte przez władze sowieckie kościoły mogły powrócić wówczas do ich

⁶ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*, Warszawa 1994, s. 178.

⁷ B. Kumor, *Braclaw*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, Lublin 1995, kol. 1013.

⁸ ДАБО, П-136, 42, 211, s. 8; ДАБО П, – 136, 46, 199, s. 129; Por. P. Wysocki, *Moc wiary. Próba przedstawienia prześladowań Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie na przykładzie parafii Św. Anny w Barze w latach 1917-1991*, Poznań 1998, s. 122. Autor określił liczbę wierzących po rewolucji październikowej na całej Ukrainie na 79986 osób, co z pewnością nie odpowiada prawdzie. Bowiern P. Eberhardt powołując się na materiały z archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Drugiej Rzeczypospolitej w Waszyngtonie podaje, że „według stanu na dzień 17 czerwca 1922 r. na terenach diecezji, które po traktacie ryskim znalazły się w granicach ukraińskiej SRR. Łącznie kapłanów rzymskokatolickich było 113, zaś parafian katolickich utożsamianych z Polakami – 651374”, według spisu powszechnego z 1926 r., którego istotnym kryterium była znajomość języka polskiego – Polaków było 461 tysięcy. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe*, s. 80-83; M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w ZSSR 1921-1939*, Warszawa 1991, s. 82. Według autora po zawarciu traktatu ryskiego w 1921 r. różne rejestry i dane polskich przedstawicielstw dyplomatycznych wskazywały na zamieszkiwanie na Podolu 350 tysięcy Polaków – katolików; W opinii zaś historyków ukraińskich, którzy odwołali się również do danych spisu powszechnego z 1926 r., mniejszość polska liczyła 476435 osób. Por. О. Рубльов, В. Репринцев, *Репресії проти Поляків в Україні у 1930-му року*, „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ”, 1/2 (1995) s. 116.

⁹ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe*, s. 58; W. Walewski, *Wspomnienia o Podolu*, „Pamiętnik Kijowski”, t. 3, Londyn 1966, s. 15.

¹⁰ ДАБО, P-2700, 7c, 91, s. 2; Tak o tym pisał pełnomocnik: „w 1932 r. na prośbę wiernych we wsi Krasne, w rejonie tyrowskim budynek byłego kościoła był zamknięty”.

¹¹ ДАБО, P-2700, 7c, 182, s. 17b; ДАБО, P-2700, 19, 37, s. 1; Por. R. Dzwonkowski, *Charakterystyka religijności Polaków na Białorusi i Ukrainie*, w: *Chrześcijaństwo w Związku Radzieckim w dobie pierestrojki i głośności. Materiały z sesji Eklezjologiczno-Misjologicznej, Piętno, 28 – 30 IX 1989*, red. W. Grzeszczak, E. Śliwka, Warszawa-Piętno 1992, s. 160.

¹² ДАБО, П-136, 46, 199, s. 118; Por. L. Karłowicz, *Ciemista droga. Życie i działalność O. Martyniana Darzyckiego OFM więźnia Kołomyi, Kalwaria Zebrzydowska 1997*, s. 132.

pierwotnych właścicieli. Niektóre bowiem świątynie katolickie były przejmowane przez prawosławnych. Tak o tych wydarzeniach informował bpa Szelażka, ks. S. Dobrzański: „w tych miejscowościach gdzie jest kościół a nie ma cerkwi prawosławnej, prawosławni zabierają kościół dla swoich celów”¹³. Na pozór ustabilizowana sytuacja w kwestii przejętych przez wiernych budynków kultu, bezpośrednio po wyzwoleniu wracała do stanu poprzedniego. Ks. F. Lisicki w ten sposób relacjonował biskupowi zaistniałą sytuację „w Żytomierzu wszystko w porządku. (...) Natomiast po wiejskich parafiach, rejonowe władze zaczynają rościć pretensję do kościołów. (...) Niektóre zostały zajęte na magazyny, cerkwie”¹⁴.

Kancelaria Rady Komisarzy Ludowych Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (dalej: RKL USRR) 23 października 1944 r. poleciła sekretarzowi Rady Obwodowej (dalej: RO) zebranie danych dotyczących działalności poszczególnych wyznań (z wyjątkiem Kościoła prawosławnego). Informacja miała zawierać dane dotyczące każdego wyznania oddzielnie, ukazać liczbę budynków modlitewnych zamkniętych, oddzielnie zamkniętych i niewykorzystanych oraz wykorzystanych do innych celów¹⁵. Zobowiązanie monitowano jeszcze w marcu 1945 roku¹⁶. Już wówczas decyzją lokalnych władz przesądzony został los kościołów w Janowie, Starym Pikowie, Obodówce, Ułanowie i Tywrowie¹⁷. Natomiast w stosunku do cerkwi prawosławnych, RKL ZSSR 1 grudnia 1944 r. wydała postanowienie regulujące zasady rozbiórki i przebudowy budynków kultu, tym samym uzależniła je od decyzji Rady ds. Cerkwi prawosławnej przy Radzie Ministrów (dalej: RM) ZSSR i Radach Obwodowych¹⁸.

Los budynków kultu jednoznacznie określił pełnomocnik Rady w obwodzie. W odpowiedzi na prośbę o zwrot kościoła w Czerniowcach, z którą wystąpił ks. M. Wysokiński, stwierdził, że „prawo otwierania i zamykania budynków kultu, przenoszenia ich w inne pomieszczenia ma tylko władza sowiecka”¹⁹.

¹³ Archiwum Diecezji Łuckiej (dalej: ADŁ) znajduje się w depozycie w Ośrodku Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych. Podstawowymi źródłami są akta zespołu: Kuria Biskupia Łucka (dalej: KBŁ). Teczka, Diecezja żytomiarska i kamieniecka, Ks. S. Dobrzański do bpa Szelażka 27 X 1941 r.; Por. M. Dębowska, *Posługa duszpasterska duchowieństwa diecezji łuckiej na kresach wschodnich I RP w czasie II wojny światowej*, w: *Historia et ius. Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Henryka Karbownika*, red. A. Dębiński, G. Górski, Lublin 1998, s. 34.

¹⁴ ADŁ, KBŁ, Diecezja żytomiarska i kamieniecka, Ks. F. Lisicki do bpa Szelażka 7 VII 1944 r.

¹⁵ ДАБО, P-2700, 7c, 10, s. 8.

¹⁶ Tamże, s. 7.

¹⁷ Tamże, s. 12.

¹⁸ ДАБО, P-2700, 7c, 460, s. 16.

¹⁹ ДАБО, P-2700, 7c, 182, s. 37b.

W piśmie wysłanym do F. Czepurowa, od 1945 r. odpowiedzialnego w obwodzie winnickim za sprawy organizacji religijnych, pełnomocnik Rds.KR przy RM USRR napisał: „pytanie o zamknięcie domów modlitewnych w praktyce naszej pracy przedstawia się jako zadanie, jedno z najtrudniejszych i najpoważniejszych. Do rozwiązania tego problemu niezbędne będzie bardzo ostrożne podejście, wszechstronne zapoznanie się z sytuacją na miejscach, z rzeczywiście uwzględnieniem pytań ludzi wierzących i lokalnych możliwości ich zaspokojenia”²⁰. Przełożony oczekiwał wówczas informacji o liczbie katolików korzystających z kościoła, o liczbie kościołów w rejonie do 1918 roku. Interesowały go także odległości w jakich one funkcjonowały oraz – w przypadku zamknięcia kościoła – gdzie katolicy mieliby możliwość zaspakajania swoich potrzeb religijnych. Oczekiwał również praktycznej oceny budynków kultu po ewentualnym ich zamknięciu i wykorzystaniu do innych celów²¹.

Od 1 czerwca 1945 r. w ewidencji u pełnomocnika Rady ds. Kultów Religijnych w obwodzie znajdowało się 40 kościołów²² wykorzystywanych do kultu religijnego, ale nie zarejestrowanych jako parafie. W dwóch kościołach mieściły się kluby, w jednym magazyn, w kolejnym szkoła i jeden wykorzystany był przez jednostkę wojskową. Cztery kościoły były zniszczone²³. W sprawozdaniu za trzeci kwartał 1945 r., przekazywanym władzom zwierzchnim w Moskwie i Kijowie pełnomocnik napisał: „z powodu braku duszpasterzy, awaryjności budynków kultu, jak również wykorzystania ich dla celów kulturalnych i oświatowych, katolikom odmówiłem na 33 podania dotyczące rejestracji parafii. Na terenie obwodu znajdowało się około 60 kościołów”²⁴. Trzeba pamiętać, że niezbędnym warunkiem funkcjonowania wówczas organizacji religijnej była jej rejestracja w urzędzie państwowym, którą poprzedzał cały szereg ustaleń i zobowiązań dotyczących imiennego spisu aktywu kościelnego, organów wykonawczych i obecności stałego duszpasterza²⁵.

W związku z taką sytuacją przedstawiciel Rds.KR w Kijowie, w specjalnym piśmie odwołującym się do wcześniejszych instrukcji, przypomniał swemu podwładnemu w obwodzie zasady „przejmowania” budynków kultu od organizacji religijnych. Uzasadniał je w następujący sposób: „organizacje religijne

²⁰ ДАВО, Р-2700, 19, 31, s. 113a; В. А. Куроедов, *Советское Государство и церковь*, Москва 1976, s. 54.

²¹ ДАВО, Р-2700, 19, 31, s. 113ab.

²² ДАВО, Р-2700, 19, 32, s. 39b. Stwierdzenie pełnomocnika zawarte w sprawozdaniu do władz zwierzchnich Moskwy i Kijowa zawierało opinie: „Funkcjonujących kościołów na terenie obwodu ujawniono i zapisano 40, ale te dane nie są pełne. (...) są całe rejony zamieszkiwane przez katolików”.

²³ ДАВО, Р-2700, 19, 32, s. 31.

²⁴ Тамże, s. 16.

²⁵ Войналович, *Наступ на етноконфесійні осередки*, s. 210; Por. T. Skalski, *Terror i cierpienie. Kościół katolicki na Ukrainie 1900-1932. Wspomnienia*, Lublin-Rzym-Lwów 1995, s. 153.

nie miały osobowości prawnej i dlatego nie miały prawa rozporządzać majątkiem. Wybudowane przez nie budynki kultu zostały znacjonalizowane i dlatego w zależności od decyzji organów władzy mogły być one przejęte i przekazane różnym organizacjom państwowym i społecznym jako magazyny. Niezależnie od tego, kiedy zostały przejęte i zamienione na magazyny oraz kiedy na nowo były wykorzystywane przez organizacje religijne, budynki nie podlegały zawłaszczeniu przez używające je organizacje religijne (rozdz. 1, § 2 Instrukcji). Jeśli organy władzy nalegały na przejęcie budynków kultu dla swoich potrzeb, to mogły to uczynić za uprzednią wiedzą i zgodą Rady (rozdz. V, § 2, Instrukcji). Nie tylko za wiedzą i zgodą Rady (rozdz. V, p. „B”, § 1, § 2, Instrukcji) budynki mogły być przejęte, jeśli były wykorzystywane przez instytucje państwowe i społeczne przed wojną, a w okresie okupacji niemieckiej zostały odzyskane przez parafie. Jeżeli jednak organizacje religijne nie przejmowały samowolnie zabranych im przed wojną budynków, ale w ówczesnym czasie zabiegały o ich otwarcie dla celów kultu, to ich prośbie można było odmówić. Działo się tak w przypadku, kiedy budynki te wykorzystywano aktualnie (a nie w przeszłości) dla potrzeb kultury, obrony i jako mieszkania zastępcze, a nie było możliwości przesiedlenia lokatorów w inne miejsca oraz gdy budynki te przebudowano dla potrzeb przedsiębiorstw (rozdz. I, p. „B” § 2, Instrukcji). (...) Budynek kultu, w przeszłości stanowiący własność jakiegokolwiek wyznania, w ówczesnym czasie uważany był za mienie znacjonalizowane. Pretensje wysuwane przez organizacje religijne, byłych właścicieli budynków o ich zwrot, nie miały podstaw prawnych”²⁶. Ponadto przedstawiciel Rady wyjaśniał swoim podwładnym w obwodach, że „żądania Rad Rejonowych (dalej: RR) wysiedlania organizacji religijnych z budynków kultu przejętych w czasie okupacji mogło mieć miejsce tylko za wiedzą i zgodą Rady. Jednak jego zdaniem, według norm ogólnych, przejmowanie przez organy władzy budynków kultu dla potrzeb kołchozów jako magazyny nie stanowiło wystarczająco ważnej przyczyny dla zaspokojenia żądań RR. (...) W jego opinii budynek kultu niezależnie od wcześniejszego jego właściciela można było przekazać każdej organizacji religijnej proszącej o to, a nie tylko byłemu właścicielowi, bezpłatnie na podstawie umowy”²⁷.

W grudniu 1945 r. przedstawiciel Rds.KR w Moskwie zażądał od wszystkich swoich podwładnych sprawozdania dotyczącego m.in. budynków kultu. Budynki te miano zaszeregować do trzech kategorii:

a) „znacjonalizowanych, tzn. ujętych w spisie majątku państwowego i przekazanych organizacjom religijnym w bezterminowe i bezpłatne korzystanie dla sprawowania obrzędów religijnych;

²⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 17ab. Pismo z 28 sierpnia 1945 roku.

²⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 17ab.

b) komunalnych, tzn. zarządzanych przez władze lokalne i przekazanych przez te organy organizacjom religijnym na podstawie umowy;

c) prywatnych, tzn. arendowanych przez organizacje religijne u osób prywatnych²⁸.

Według pierwszego sprawozdania z 1 stycznia 1946 r. dane dotyczące funkcjonowania Kościoła katolickiego w obwodzie winnickim informowały o 40 świątyniach zaszeregowanych do kategorii znacjonalizowanych²⁹. Natomiast dane z 1 lipca tegoż roku 3 kościoły z tej liczby ujmowały już jako komunalne³⁰.

Dotychczasowe działania władz zmierzające do pozbawienia organizacji religijnych budynków kultu zyskały dodatkową aprobatę w postanowieniu RKL wydanym 28 stycznia 1945 r.: „O budynkach kultu organizacji religijnych”³¹. Na tej podstawie Rds.KR zobowiązała swoich przedstawicieli, by odłąd w przypadku zamykania jakiegokolwiek budynku kultu uzyskać zgodę Rady (tym samym zmieniono postanowienie wcześniejszej Instrukcji). Budynki kultu, w których nie sprawowano liturgii, ale zamierzano przekazać je przedsiębiorstwom i instytucjom państwowym dla ich celów z prawem ich dostosowania³² dla własnych potrzeb, mogły być udostępnione za zgodą Rady i na prośbę Rady Ministrów republiki związkowej³³.

Pomimo wielu dokumentów regulujących proces zamykania budynków kultu do urzędu Rady ds. Kultów Religijnych w Moskwie wciąż napływały prośby od jej przedstawicieli w obwodach o przedstawienie zasad na jakich możliwe było ich zamykanie. Dokument wyjaśniający te kwestie przekazano pełnomocnikowi Rady w obwodzie dla służbowego korzystania, jeszcze w styczniu 1946 roku. Zastępca przewodniczącego Rady w Moskwie informował swego podwładnego, że jego „punkt widzenia powinien być ujęty we wniosku końcowym, który wyłącznie rozpatrywany był przez Rady Obwodowej stanowiąc podstawę dla podejmowanej decyzji” przy zamykaniu budynków modlitewnych³⁴. Zobowiązał on pełnomocnika do przestrzegania w przyszłości następującego porządku:

1) „wszystkie materiały dotyczące zamknięcia budynków modlitewnych, niezależnie od kogo pochodziły, powinny być w jego posiadaniu;

²⁸ Tamże, s. 30. Dane miały obejmować wszystkie budynki kultu na terenie obwodu istniejące do rewolucji październikowej.

²⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 32, s. 41.

³⁰ Tamże, s. 73.

³¹ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 37.

³² O losie budynków kultu, które nie wymagały przebudowy (remontu) decydowały lokalne władze po uzgodnieniu z pełnomocnikiem Rady w obwodzie. Instytucje wykorzystujące budynek kultu dla swoich potrzeb zobowiązane były wówczas do przekazania go organizacjom religijnym w wyznaczonym czasie.

³³ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 37-39.

³⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 31, §. 57ab.

2) po wyjaśnieniu problemu pełnomocnik sporządzał wniosek końcowy, który rozpatrywano w RO w takim samym porządku jak wniosek o otwarcie budynku kultu, tzn. RO nie podejmowała decyzji, a jedynie zgadzała się z wnioskiem pełnomocnika; 3) następnie sprawa przekazywana była do rozpatrzenia przez Rds.KR i tylko po uzgodnieniu z nią Rada Obwodowa ogłaszała decyzje w tej sprawie³⁵.

Na początku 1947 r. na terenie obwodu winnickiego losy budynków kultu określiła także Instrukcja wydana wspólnie przez sekretarza Rady Obwodowej i pełnomocnika Rady ds. Kultów Religijnych. Na jej podstawie zamykanie budynków modlitewnych było możliwe w przypadku, kiedy:

- 2/3 członków danej organizacji religijnej złożyło podanie o wycofanie ich podpisów z podania o rejestrację i przekazanie budynku – pod warunkiem, że w ciągu 2 tyg. od daty złożonego podania nie wpłynął protest ze strony innych członków organizacji /niemniej jednak jak 20 osób/ z oświadczeniem o przejęciu zobowiązań umowy;

- organizacja religijna naruszała obowiązujące ustawodawstwo lub nie zachowywała warunków umowy;

- do wojny budynki organizacji religijnych były zajęte przez instytucje państwowe i społeczne, a w okresie okupacji zostały odzyskane przez organizacje religijne;

- pod budynki modlitewne w okresie okupacji zajęto pomieszczenia państwowych lub społecznych instytucji, które – jako niezbędne dla nich – podlegały zwrotowi. Zburzenie lub rozbiórka budynku modlitewnego grożącego zawaleniem wymagała potwierdzenia stanu technicznego i była dozwolona na podstawie decyzji Rady Ministrów Republiki z uwzględnieniem decyzji pełnomocnika Rady³⁶. Na powyższą Instrukcję pełnomocnik radził się powoływać władzom lokalnym przy zamykaniu kościołów w Tomaszpolu³⁷ czy Samhorodku³⁸. Przedstawicielowi RR w Kalinówce pisał wprost: „jeśli chcecie zamknąć kościół w miejscowości Stary Pików, to jest niezbędne do tego postanowienie RR. Jednocześnie informuję, że budynek można zająć dla celów kultury: szkoły, kino-teatru, domu kultury. Jeśli są wierni, poinformujcie ich i – jeżeli to możliwe – weźcie od nich pisemną zgodę, że nie są w stanie utrzymać porządku w kościele. Kiedy wspólnota jest liczniejsza należy jej zaproponować pomieszczenie zastępcze. Te dokumenty przedstawcie mnie [pełnomocnikowi], a ja wystąpię z wnioskiem do RO. Następnie będzie rozstrzygała

³⁵ Тамże.

³⁶ ДАВО, Р-2700, 7с, 91, s. 20-21b. Пор. А. Жуковський, *Сучасний стан релігії й церкви нід сове тамі, зокрема в УССР*, w: *Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів наукової конференції у Рокка ді нана (18-20) X 1963*, red. В Янев, München, Rom, Paris 1966, s. 57.

³⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 34, s. 31.

³⁸ Тамże, s. 32.

Rds.KR przy RM ZSSR w Moskwie. Do chwili otrzymania przeze mnie wyników – kościoła nie zamykać”³⁹.

Niemniej przewodniczący Rds.KR w Kijowie P. Wilhowyj składając sprawozdanie z działalności Rady na Ukrainie za drugi kwartał 1947 r. napisał przełożonym w Moskwie: „usiłujemy ograniczyć ilość organizacji religijnych rozsiewających religijno-mistyczną propagandę wśród społeczeństwa, (...) by nie dopuścić do sztucznego wzmocnienia wspólnot”. Efektem tych działań było zamknięcie w 1946 r. i w pierwszej połowie 1947 r. na Ukrainie 62 kościołów katolickich, na 94 budynki modlitewne zamknięte w tym czasie⁴⁰. W tym kierunku zmierzały i następne decyzje Rds.KR w Kijowie. Jeszcze we wrześniu 1947 r. zobowiązano pełnomocnika do zweryfikowania wcześniejszych decyzji zezwalających na otwarcie budynków modlitewnych⁴¹. Zobowiązanie to jednak sprostowano w listopadzie, przedstawiciel Rds.KR – Wilhowyj napisał: „Kierując tę dyrektywę, my naprawdę nie stawialiśmy sobie za cel ogólnego zamknięcia budynków modlitewnych, w szczególności na wioskach, gdzie są szczególne trudności w zachowaniu zasady – pełnej izolacji budynku”⁴².

Dodatkowym argumentem, na jaki powoływały się władze przy zamknięciu budynków kultu, była decyzja RO „O mobilizacji i przekazaniu dodatkowych powierzchni dla rozmieszczenia w nich zbiorów urodzaju w 1948 roku”⁴³. W tym samym czasie Rds.KR przy RM ZSSR specjalną dyrektywą zabroniła przekazywania budynków kultu jeśli zostaną one przeznaczane na kluby⁴⁴. Zgodnie bowiem z tym rozporządzeniem „wszystkie budynki modlitewne mogą być wykorzystywane przez instytucje kulturalno-oświatowe, tzn.: szkoły, muzea, biblioteki, magazyny książkowe, sale-lektoria, archiwa (ale, nie jako kluby, czy na inne podobne pomieszczenia)”⁴⁵. Niemniej w kwietniu 1949 r. przedstawiciel Rds.KR w Kijowie napisał swemu podwładnemu I. Szumkowi: „w swoim czasie, otrzymaliście już wskazania i propozycje zweryfikowania danych dotyczących budynków kultu, (...) podejmijcie działania zmierzające do

³⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 34, s. 30.

⁴⁰ В. Войналович, *Наступ на етноконфесійні осередки як один из засобів здійснення національної політики в Україні (друга под. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.)*, „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ”, 1/2 (1997) s. 215; т е н ь е, *Рито-католицькі громади України у витирах державної релігійної політики (II пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.)*, w: *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Л. А. Гречина, Київ 1999⁷, s. 152.

⁴¹ ДАВО, Р-2700, 19, 33, s. 50-51.

⁴² ДАВО, Р-2700, 19, 33, s. 56.

⁴³ ДАВО, Р-2700, 7с, 182, s. 26, 65ab.

⁴⁴ Там же, s. 26b.

⁴⁵ Державний Архів Житомирської Облaсті (dalej: ДАЖО), ф. Р-4994, оп. 2, сир. 15, арк. 22. Jest to rozporządzenie z 13 września 1948 r. Nr 13-72.

wysiedlenia organizacji religijnych z tych budynków, które one samowolnie przejęły w czasie okupacji niemieckiej”⁴⁶.

Funkcjonowanie parafii katolickich bez udziału duszpasterza było też powodem spotkania pełnomocników Rady w czerwcu 1949 roku. Rada zdecydowała wówczas, aby nie zezwalać na wyjazdy księżom do tych parafii, gdzie nie było stałego duszpasterza. W związku z tym zalecono dokonanie rozpoznania sytuacji w odniesieniu do świątyń katolickich i tym samym czasowego określenia daty ich zamknięcia. Przy określeniu ilości wiernych należących do danego kościoła, polecono uwzględnić nie odległość od kościoła, a „przywiązanie” do niego wiernych, czas, od jakiego kościół funkcjonował, w jakich formach i z jakim udziałem wiernych odbywały się w nim modlitwy. Istotne było też gdzie wierzący korzystali z sakramentów św. i od jakiego czasu nie było księdza w kościele. Na tej podstawie władze miały decydować o przyszłości kościoła⁴⁷. Wyposażenie kościoła, który podlegał zamknięciu przekazywano do innych kościołów, jeszcze otwartych lub do urzędu skarbowego⁴⁸. Zamknięcie kościoła miało się opierać na działaniach prawnych, bowiem w październiku 1949 r. przedstawiciel Rds.KR w Kijowie zabronił postępowania administracyjnego⁴⁹.

Nad losem budynków kościelnych cały czas „czuwała” Rds.KR. Jej przedstawiciel w Kijowie domagał się od władz obwodowych właściwego – zgodnego z prawem i decyzjami władz – ich wykorzystania. Przeznaczone dla celów kulturalno-oświatowych w rzeczywistości były wykorzystywane jako magazyny i spichlerze. Przypominał on tym samym, że „sprawa wykorzystania budynków kultu jako spichlerzy najpierw powinna być rozpatrywana przez RM USRR (na wniosek Rady ds. Kultów Religijnych) i dopiero potem powinna być przedstawiona przez Rds.KR RM ZSSR, która ją ostatecznie rozstrzygała”⁵⁰. Do tego momentu budynki kultu nie powinny być wykorzystywane jako spichlerze⁵¹. W sierpniu 1951 r. pełnomocnik interweniował u władz obwodowych w sprawie bezprawnego zabierania kościołów w rejonach, chmielnickim, kopajgrodzkim, komsomolskim⁵². W Chmielniku przedstawiciel RR oznajmił wiernym: „my stanowimy władze na miejscach, więc robimy co chcemy”. Polecił jednocześnie pracownikom milicji złamać zamki w drzwiach kościoła⁵³. Przełożony z Kijowa

⁴⁶ ДАВО, P-2700, 19, 36, s. 25. W przejmowaniu budynków kultu przez lokalne władze polecono powoływać się na „ V rozdział, punkt ”б” i ”в” Instrukcji dla pełnomocników Rds.KR przy RM ZSSR”.

⁴⁷ ДАВО, P-2700, 19, 37, s. 23.

⁴⁸ ДАВО, P-2700, 19, 36, s. 69.

⁴⁹ ДАВО, P-2700, 19, 36, s. 70.

⁵⁰ ДАВО, P-2700, 7c, 234, s. 102; Por. K a r ł o w i c z, *Ciernista droga*, s. 132.

⁵¹ ДАВО, P-2700, 7c, 268, s. 38.

⁵² Tamże, s. 83.

⁵³ Tamże, s. 82. Podczas tego zajścia pobito do nieprzytomności 77 letnią kobietę, która stanęła w obronie kościoła.

wyjaśniał jednak, że „czasowe wykorzystywanie budynków funkcjonujących kościołów jako spichlerzy w okresie żniw było możliwe tylko w nadzwyczajnej konieczności, w wyjątkowych sytuacjach i tylko przy dobrowolnej zgodzie wspólnoty religijnej, a spisana umowa obejmowała komitet parafialny i przedstawicieli „Magazynów Zbożowych”. W każdym wypadku sporządzenie takiej umowy możliwe było tylko za zgodą RO i pełnomocnika Rds.KR⁵⁴. Pomimo tych wątpliwości, przedstawiciel Rds.KR w Kijowie w listopadzie 1951 r. pytał pełnomocnika obwodu winnickiego – I. Szumkowa, „jaki wpływ ma na działalność organizacji religijnych zamykanie budynków kultu”, czy prowadzi to bezpośrednio do zmniejszenia się religijności w danej miejscowości⁵⁵.

Podsumowując dotychczasowe działania zmierzające do zamknięcia kościołów katolickich pełnomocnik Rds.KR w obwodzie napisał w sprawozdaniu za czwarty kwartał 1951 r. swoim przełożonym: „od 1946 r. zgodnie z decyzją Rds.KR przy RM ZSSR były zamknięte 23 rzymsko-katolickie kościoły z liczbą wierzących 37217”⁵⁶. Podobne dane zawierała „informacja”, jaką skierował pełnomocnik do swoich przełożonych 30 października 1955 r.: „od 1945 r. do ostatniego momentu zabrano wierzącym katolikom i przekazano miejscowym organom władzy sowieckiej do celów kulturalno-oświatowych 23 kościoły”⁵⁷. Sprawozdanie przesłane przez pełnomocnika przełożonym w Moskwie, Kijowie i Winnicy w 1958 r., w ten sposób ukazywało sytuację Kościoła katolickiego na terenie obwodu winnickiego: „od 1941 r. do 1958 r. na terenie obwodu było zamkniętych 25 kościołów. Umiejscowienie kościołów, oraz ich liczba nie zaspakajały religijnych potrzeb katolików, co wywoływało niezadowolenie, a nawet wypadki religijnych demonstracji”⁵⁸.

RO w Winnicy 7 lutego 1959 r. podjęła decyzję⁵⁹ zmierzającą do oceny stanu i wartości cerkwi, klasztorów i innych budynków kultu znajdujących się na terenie obwodu. Decyzja ta opierała się na postanowieniu RM z ubiegłego roku i dotyczyła ogólnej oceny budynków i ich wartości⁶⁰.

W październiku 1959 r. pełnomocnik otrzymał do celów służbowych od swego przełożonego z Kijowa X rozdział Kodeksu Administracyjnego (dalej: KA) USRR „Prawo o kultach” i Instrukcję Wszechrosyjskiego Centralnego Wykonawczego Komitetu (dalej: WCIK) jako wyjaśnienie tego rozdziału, z zastrzeżeniem, by nie wykorzystywać artykułów, które uległy przedawnieniu⁶¹. Zgodnie z rozdziałem III Instrukcji „Porządek zamykania domów modlitew-

⁵⁴ ДАВО, P-2700, 19, 41, s. 24.

⁵⁵ ДАВО, P-2700, 19, 40, s. 32.

⁵⁶ ДАВО, P-2700, 7c, 268, s. 120.

⁵⁷ ДАВО, P-2700, 7c, 404, s. 220, 224.

⁵⁸ ДАВО, P-136, 46, 199, s. 118.

⁵⁹ Decyzja ta oparta była na decyzji RM USRR z 31 XII 1958 r. Nr 1844; ДАВО, P-151, 9, 980, s. 112.

⁶⁰ ДАВО, P-151, 9, 980, s. 112.

nych i likwidacji wspólnot religijnych” przedawnieniu uległy artykuły: 76⁶², 77⁶³, 78⁶⁴, 79⁶⁵. Odtąd przy rozstrzygnięciu spraw związanych z zamknięciem budynków kultu, pełnomocnik działał w oparciu o artykuły: 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86⁶⁶. Artykuły od 80 do 83 określały warunki zamknięcia budynków

⁶¹ ДАВО, P-2700, 19, 59, s. 73-76. Artykuł 365 KA „Organizacje religijne mogły być usunięte z rejestracji, a budynki modlitewne zamknięte na podstawie postanowienia RO i Rds.KR”. Artykuł 371 KA „Budynek modlitewny mógł być zabrany organizacji religijnej i wykorzystany dla innych potrzeb na podstawie postanowienia RO i Rds.KR. Awaryjne budynki kultu zamykano i podlegały one rozbiórce na podstawie technicznej oceny budynku i postanowienia RO. Nie wymagano zgody Rds.KR“.

⁶² ДАВО, P-2700, 19, 59, s. 100. „Zamknięcie budynków modlitewnych mogło odbywać się na życzenie znacznej większości społeczeństwa zamieszkującego daną miejscowość lub w wypadku, kiedy w danej miejscowości nie ma takiej wspólnoty religijnej, która by wzięła budynek modlitewny dla swoich celów”.

⁶³ ДАВО, P-2700, 19, 59, s. 100-101. „Rady Rejonowe i Miejskie swoje postanowienia o zamknięciu funkcjonujących budynków modlitewnych wysyłają poprzez RO, WCIK z następującymi dokumentami:

- a) o liczbie członków danej wspólnoty religijnej, oraz jej wyznaniu;
- b) ilość budynków kultu tego samego wyznania w danej miejscowości, ich relacja do innych wyznań;
- c) liczbę wiernych tego samego wyznania w danej miejscowości;
- d) liczbę dorosłego społeczeństwa (w tym liczbę radnych), liczbę osób zamieszkujących daną miejscowość /np. przy zamknięciu cerkwi – ilość Ukraińców, przy zamknięciu synagogi – ilość Żydów, itp.;
- e) w miastach: wypisy z protokołów wspólnych zebrań robotników fabryk i zakładów, a także zebrań żołnierzy odbywających służbę wojskową; w wioskach – wypisy z wspólnych zebrań pracowników kolchozu lub radnych wioski, a jeśli w wiosce znajdowały się zakłady, to i kopie protokołów wspólnych zebrań robotników;
- f) wypis z protokołu ogólnego zebrania wspólnoty religijnej danego budynku modlitewnego, tak w wiosce jak i w mieście (niezależnie od tego, czy sprawa zamknięcia budynku kultu była zaakceptowana, czy odrzucona);
- g) zebrane podpisy z prośbą o zamknięcie budynku modlitewnego;
- h) wszystkie zażalenia wspólnoty religijnej, razem z podpisami przeciwko zamknięciu, z informacją o nich i poświadczeniem prawdziwości podpisów;
- i) wypisy z protokołu zebrania prezydium komitetów rejonowych i miejskich w tej sprawie”.

⁶⁴ ДАВО, P-2700, 19, 59, s. 101. „Przeprowadzając sprawę RO, Rady Rejonowe i Miejskie składają jednocześnie dokładne wyjaśnienia ukazując w nich niezbędne zaświadczenia i wyjaśnienie materiałów, a także omawiają warunki zamknięcia budynku modlitewnego i formalności z tym związane, jak również przedstawiają zaświadczenie o materialnych możliwościach wykorzystania zamkniętego budynku modlitewnego dla celów kulturalno-oświatowych.

Zastrzeżenie: W przestanych przez RO wypisach z protokołów robotniczych zebrań w mieście i na wsi w sprawie zamknięcia budynku modlitewnego niezbędnym było podanie ilości osób obecnych na zebraniu, ilu z nich głosowało za, przeciw, kto się wstrzymał”.

⁶⁵ ДАВО, P-2700, 19, 59, s. 102. „Każdą sprawę dotyczącą zamknięcia budynku modlitewnego Rady Rejonowe i Miejskie przekazują RO, w żadnym wypadku nie należało przesyłać zbiorowego podania o zamknięcie wielu budynków kultu”.

⁶⁶ Artykuł 86 omawiał zasady przekazania majątku kościelnego w wypadku zamknięcia kościoła.

modlitewnych ze względu na „konieczność” ich remontu⁶⁷. Możliwość zamknięcia budynków modlitewnych zgodnie z artykułem 84 Instrukcji i 373 KA USRR władze miały w sytuacji, kiedy:

a) w danej miejscowości w „pięćdziesiątce”⁶⁸ osób wierzących, która była odpowiedzialna za budynek modlitewny, z jakiegokolwiek powodu zmniejszyła się liczba odpowiedzialnych, a wśród społeczności danej miejscowości nie było chętnych na jej uzupełnienie;

b) wspólnota religijna korzystająca z budynku odmawiała przeprowadzenia remontu, a stan budynku zagrażał bezpieczeństwu ludzi⁶⁹. Zgodnie jednak ze wskazaniami RO w Winnicy z 4 września 1959 r., na zwykły remont budynków modlitewnych zgodę zawsze musiały wyrazić lokalne władze, natomiast na kapitalny – Rds.KR. Przy czym wspólnota religijna była zobowiązana do podania ilości potrzebnego dla remontu materiału i źródła jego pochodzenia⁷⁰.

Ponadto instytucje państwowe (artykuł 85) same mogły domagać się zamknięcia budynków kultu, jeśli „przeszkadzały” one w realizacji państwowych przedsięwzięć, „np. usytuowanie budynku modlitewnego utrudniało ruch drogowy lub wynikała konieczność wybudowania na miejscu budynku modlitewnego fabryki, elektrowni. W takim wypadku decyzję o zamknięciu podejmował sekretariat Prezydium WCIK na prośbę RO”⁷¹. W przypadkach zaś, kiedy organizacje religijne naruszały ustawy o kulach RR i RO miały prawo, na podstawie zgromadzonych materiałów, postawić wniosek o ich wyrejestrowanie i zamknięcie budynku kultu w przewidzianym przez prawo porządku⁷². W wyniku podjętych działań w 1960 r., tylko na Ukrainie władze wyrejestrowały i zamknęły 20 świątyń katolickich⁷³.

Plan pracy pełnomocnika w pierwszej połowie 1961 r. uwzględniał: w styczniu – sprzyjanie miejscowym organom władzy w zamknięciu katolickich kościołów w Winnicy i Snitkowie⁷⁴, a w maju – zebranie potrzebnych dokumentów do zamknięcia kościoła w Listopadówce, w rejonie komsomolskim⁷⁵.

⁶⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 59, s. 102. Artykuł 80; „Zamknięcie budynków modlitewnych, które dzięki swojemu złemu stanowi technicznemu stanowiły zagrożenie dla bezpieczeństwa społecznego dokonywano na podstawie oceny komisji powołanej przez lokalne władze. Oceny należało dokonać w obecności wspólnoty religijnej korzystającej z budynku”.

⁶⁸ Do zarejestrowania organizacji religijnej od 1929 r., wymagano pięćdziesięciu osób. Zob. Н. Рыбьльона, *Невідома ділянка „Антирелігійного фронту”: боротьба владних структур УССР проти Римсько-Католицької Церкви, 1920-і роки*, „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ”, 1/2 (1998) s. 233.

⁶⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 59, s. 103.

⁷⁰ ДАВО, Р-2700, 7с, 478, s. 76; ДАВО, Р-2700, 19, 59, s. 68; Куроедов, *Советское Государство*, s. 55.

⁷¹ ДАВО, Р-2700, 19, 59, s. 103.

⁷² Г. Р. Гольст, *Религия и закон*, Москва 1975, s. 72.

⁷³ ДАВО, Р-2700, 19, 64, s. 41.

⁷⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 19.

Na zamkniętym posiedzeniu Rds.KR w Moskwie w 1961 r. jej przewodniczący – A. Puzin wyjaśniał zastosowanie nowej instrukcji dotyczącej prawa o kultach, która los kościoła i parafii uzależniała od decyzji RO, po uzgodnieniu z przedstawicielem Rds.KR przy RM ZSSR (26 punkt Instrukcji) i eliminowała działania administracyjne. Według punktu 33 Instrukcji – kościół zamykano wówczas, gdy nie było wierzących, chętnych podtrzymać i utrzymać go, czyli kiedy sami wierni z niego rezygnowali. Zamknięcie kościoła miało być rezultatem pracy wychowawczej i antyreligijnej wśród społeczeństwa. Zadanie to polegało na wszechstronnym umacnianiu takiej pracy, a nie szukaniu powodów do zamknięcia kościoła drogą administracyjną. Z Instrukcji usunięto zapis, według którego władze mogły zamykać budynki kultu ze względu na państwowe i społeczne potrzeby. Z dotychczasowych bowiem doświadczeń umotywowanie tego rodzaju działań przez władze lokalne nie sprawiało trudności. Ponadto kościół można było zamknąć ze względu na przebudowę architektoniczną danej miejscowości lub wilgotność budynku. Decyzje musiały być w tym wypadku poparte aktem komisji technicznej oraz odpowiednim wnioskiem pełnomocnika Rds.KR. O przeznaczeniu budynków kultu (w myśl 35 punktu Instrukcji) decydowała RO. Zabiegała ona przy tym o to, aby nie zachowały one religijnego wyglądu⁷⁶.

A. Puzin zachęcał również przedstawicieli Rds.KR w obwodach do przeciwdziałania remontom budynków kultu. Odwoływał się on do słów N. Chruszczowa, który podczas styczniowego Plenum Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (dalej: KC KPZR) powiedział: „Nie mamy w dostatecznej liczbie mieszkań w miastach, są takie domy gdzie ludzie mieszkają w piwnicach. W niektórych szkołach dzieci chodzą na dwie, trzy zmiany. Brakuje nam szpitali, żłobków, przedszkoli”. Stwierdzenie to miało być dla pełnomocników punktem odniesienia w rozstrzyganiu problemów związanych z remontem budynków kultu⁷⁷. Ponadto w postanowieniu stwierdzono wprost: „biorąc pod uwagę, że na miejscach prowadzi się wiadomą pracę zmierzającą do usunięcia tzw. „dogasających” wspólnot religijnych, Rada żąda by przy rozwiązywaniu spraw związanych z wyrejestrowaniem wspólnoty religijnej i zamknięciem budynków modlitewnych surowo kierować się ustawodawstwem o kultach i nie dopuszczać do jego naruszenia”⁷⁸.

Zgodnie ze wskazaniem organizacji partyjnych wobec lokalnych społeczności, w których planowano zamknięcie budynku kultu, prowadzono szczególnie wzmożoną propagandę antyreligijną⁷⁹. Opracowaniem planów zamknięcia budynków kultu zajmowały się organizacje partyjne i społeczne danej miejscowości.

⁷⁵ ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 20; ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 20.

⁷⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 33-38; Куроедов, *Советское Государство*, s. 55.

⁷⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 50-51.

⁷⁸ ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 72.

⁷⁹ ДАВО, Р-2700, 7с, 544, s. 40.

wości. Działając ściśle według wskazówek Wydziału Propagandy i Agitacji KC KP Ukrainy uwzględniały one cały szereg wymogów zmierzających do zachowania porządku społecznego⁸⁰. Na początku opracowywano tematykę antyreligijnych wystąpień, wyznaczano lektorów-ateistów do wygłaszania prelekcji na tematy antyreligijne. Następnie omawiano okoliczności zamknięcia kościoła i przekazania jego wyposażenia do najbliższego budynku kultu. Powoływano także komisję odpowiedzialną za zamknięcie budynku modlitewnego. Należeli do niej: sekretarz RR, kierownik administracyjny KR KP Ukrainy, pracownik urzędu skarbowego i przewodniczący lokalnej społeczności. Za działania te odpowiadał Wydział Propagandy i Agitacji KR KP Ukrainy. Za przekazanie wyposażenia budynku kultu, jego zamknięcie, prawne przejęcie i wykorzystanie do innych celów odpowiedzialność ponosiła cała komisja. Natomiast za jego ochronę odpowiadała organizacja, której stawał się on własnością. Przewodniczący lokalnej społeczności czuwał nad porządkiem i organizował ludzi w celu jego zabezpieczenia, a kierownik transportu w rejonie odpowiadał za przewiezienie wyposażenia⁸¹. Zdaniem zastępcy przewodniczącego RO – A. Ustenko: „w rezultacie wzmożenia propagandy ateistycznej (...) znacznie zmniejszyła się frekwencja w kościołach, (...) co w konsekwencji doprowadziło do zamknięcia wielu z nich”⁸².

Przewodniczący Rds.KR na Ukrainie w celu pozbawienia organizacji religijnych prawa do korzystania z budynków kultu, a tym samym ich zamknięcia, wymagał od swoich podwładnych następujących dokumentów:

- „1. Decyzji Rady Rejonowej;
2. Decyzji Rady Obwodowej;
3. Fotografii byłego budynku kultury (kościół);
4. Wniosku pełnomocnika Rds.KR, który obejmował omówienie następujących spraw:
  - a) charakterystyki budynku kościelnego (kiedy został wybudowany, jak wyglądał, jakie miał wymiary);
  - b) czy jest zabytkiem architektury;
  - c) od jak dawna budynek należy do organizacji religijnej w oparciu o typową umowę najmu;
  - d) w jaki sposób wykorzystywano budynek do czasów wojny;
  - e) w jakim stopniu go przebudowano (zdjęto kopułę, przebudowano wnętrze, itd.);
  - f) kosztów przebudowy budynku kultu;
  - g) w jakich celach będzie wykorzystany zabrany budynek kultu;

⁸⁰ В. Войналович, *Чорні дні „чорного” духовенства. Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної кампанії другої половини 50-х – першої половини 60-х рр.* „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ”, 1/2 (1995) s. 213-214.

⁸¹ ДАВО, Р-2700, 6, 1898, s. 194.

⁸² ДАВО, Р-2700, 6, 1880, s. 39.

- h) charakterystyki parafii i jej przedstawicieli oraz ich aktywność;
- i) przewidywanej reakcji organizacji religijnej na zabranie jej budynku kultu;
- j) planów dotyczących przyszłości organizacji religijnej (czy przekazać jej inny budynek w zamian za zabrany, zezwolić jej na arendowanie pomieszczenia lub zjednoczenia jej z organizacją religijną, która znajdowała się w odległości 1-2 km, nazwa wioski lub rejonu);
- k) stanowiska zarządzającego biskupa;

l) dochodów parafii w ciągu ostatnich 2-3 lat. Frekwencji w kościele w dzień powszedni, w niedzielę i święta. Udziału wiernych w sakramentach świętych: chrzty, śluby i pogrzeby w ciągu ostatnich 1-2 lat; stałej obecności kapłana⁸³. Również Komitet Rejonowy (dalej: KR) partii otrzymały z Komitetu Obwodowego Komunistycznej Partii (dalej: KO KP) Ukrainy wytyczne co do sposobu postępowania „szczególnie w tych wioskach, gdzie zamierzano przejęcie budynków kultu od wspólnot religijnych⁸⁴. „Sprawy te wielokrotnie omawiano na zebraniach członków KR partii w Komitecie Obwodowym KP Ukrainy”⁸⁵.

Istotne zmiany nastąpiły także w sprawie otwierania i zamykania budynków kultu. Zmieniono rozporządzenie RM ZSRR z 17 lutego 1955 r., mocą którego decyzje o otwarciu lub zamknięciu budynków kultu podejmowały odtąd nie Rady Ministrów republik związkowych po uzgodnieniu z Radą ds. Kultów Religijnych i Radą ds. Kościoła prawosławnego, ale Rady Obwodowe po uzgodnieniu z pełnomocnikiem Rady w obwodzie⁸⁶. Zasadnicze zmiany, jakie wynikały z przyjęcia nowego ustawodawstwa o kultach polegały na przejęciu kompetencji republik związkowych przez obwody. Władze lokalne były odtąd bardziej zobowiązane do kontroli, wypełniania i zachowywania ustawodawstwa o kultach przy jednoczesnym stosowaniu niezbędnych środków⁸⁷. W tym celu pełnomocnicy Rad ds. Kultów Religijnych i Kościoła prawosławnego z pomocą władz lokalnych dokonali spisu organizacji religijnych⁸⁸.

Na Ukrainie partia zobowiązała pełnomocników Rady w obwodach do zapoznania się w komitetach obwodowych z postanowieniem KC KP Ukrainy z 9 maja 1961 r. p.t. „O dokładnej notatce Wydziałów Propagandy i Agitacji, Budowy i Miejskiego Zarządzania KC KP Ukrainy”, które dotyczyło „pewnych faktów okazywania pomocy duchowieństwu w remontach i restauracji budynków modlitewnych jako pomników architektury na terytorium republi-

⁸³ ДАВО, Р-2700, 6, 1745, s. 233.

⁸⁴ ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 46, 58.

⁸⁵ Тамże s. 58.

⁸⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 33-34.

⁸⁷ Тамże, s. 77.

⁸⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 68, s. 70; Podczas spisu ustalono funkcjonowanie na terytorium ZSRR w 1963 r., 1068 kościołów katolickich s. 74. Rok wcześniej na Ukrainie były 132 kościoły. Por. Жуковський, *Сучасний стан*, s. 50.

ki”. Na podstawie tego postanowienia przedstawiciele Rady ds. Kultów Religijnych i Kościoła prawosławnego, a także Wydział Budownictwa USRR nie mieli prawa wspierać żadnych prac restauracyjnych istniejących budynków sakralnych. W wypadkach, kiedy obiekty sakralne miały rzeczywistą wartość zabytkową i architektoniczną, a dla ich zachowania konieczny był remont i restauracja, zamykano je i przekazywano do wykorzystania w celach kulturalno-oświatowych⁸⁹. Znacznie jednak wcześniej, bo już 7 lutego 1959 r. decyzją Rady Obwodowej zobowiązano wydział gospodarki komunalnej obwodu do dokonania oceny wartości budynków wykorzystywanych dla kultu. Koszty wykonywanych prac miały ponosić organizacje religijne⁹⁰. Na tej podstawie 21 września 1959 r. sekretarz RO informował pełnomocnika i Rady Rejonowe o pewnych ograniczeniach⁹¹ i konieczności przeciwdziałania remontom budynków modlitewnych⁹². Pierwszy zastępca przewodniczącego RO – O. Biriukow podsumowując te działania 12 lipca 1962 r., napisał „w obwodzie jest około 600 budynków modlitewnych. Mając na uwadze architekturę i estetykę miast i wsi zostaną one zagospodarowane właściwie”⁹³.

Władze lokalne w Chmielniku, chcąc rozstrzygnąć los kościoła w swoim miasteczku uciekły się do podstępów – w instytucjach i zakładach zebrano podpisy od osób niewierzących deklarujących nieprzydatność tego obiektu do ich potrzeb. Decyzji tej przeciwstawili się przedstawiciele „dwadcadki”, którzy dowodzili, że „do parafii należą wierni z 24 wiosek i to oni stanowią główną siłę tego kościoła, a ich nikt o zdanie nie pytał”. W związku z tym zwrócili się oni z prośbą do pełnomocnika o wyrażenie zgody na zorganizowanie zebrania osób wierzących w kościele i odwołania się od powyższych decyzji⁹⁴.

RO w Winnicy 5 sierpnia 1961 r. podjęła decyzję zobowiązującą Rady Miejskie i Rejonowe do bieżącego wykorzystywania budynków kultu. Decyzja ta miała zastosowanie przede wszystkim wobec cerkwi⁹⁵. Pełnomocnik Rady ds. Cerkwi prawosławnej w sprawozdaniu z 16 listopada 1961 r. składanym przewodniczącemu RO – M. Słobodianiukowi napisał: „w ostatnim czasie prowadzimy prace zmierzające do wyrejestrowania funkcjonujących cerkwi i budynków modlitewnych, w pierwszej kolejności tych, w których do czasu wojny ojczyźnianej [l. 1941-1945] rozmieszczone były kluby, biblioteki i inne instytu-

⁸⁹ ДАВО, P-2700, 19, 64, s. 41.

⁹⁰ ДАВО, P-151, 9, 980, s. 112-113. Decyzja RO w Winnicy Nr 80 z 7 II 1959 r. opierała się na postanowieniu RM USRR Nr 1844 z 31 XII 1958 roku.

⁹¹ ДАВО, P-2700, 7c, 478, s. 27. Pismo Nr 0149.

⁹² Tamże, s. 76. Ograniczenia polegały na otrzymaniu pozwolenia od odpowiedniej instancji w zależności od zakresu prowadzonych prac remontowych, były to: Rada Rejonowa lub Rada ds. Kultów Religijnych. Ponadto według przekonania władz materiały budowlane zawsze musiały pochodzić z kradzieży, a tych brakowało do remontu klubów, szkół, szpitali i przedszkoli.

⁹³ ДАВО, P-2700, 7c, 529, s. 73-74.

⁹⁴ ДАВО, P-2700, 6, 1607, s. 20.

⁹⁵ ДАВО, P-2700, 6, 1880, s. 41.

cje i zakłady kulturalno-oświatowe, a także takich w których od dłuższego czasu nie było duchownych i nie sprawowano liturgii⁹⁶. KO w styczniu 1962 r. zobowiązał RR do przesłania informacji dotyczących przeznaczenia i wykorzystania budynków kultu wyrejestrowanych w 1960 i 1961 roku⁹⁷. Budynki te wykorzystywane były wówczas jako kluby, biblioteki, sale gimnastyczne oraz w celach gospodarczych – jako magazyny i spichlerze⁹⁸.

Na początku 1962 r. pełnomocnik Rds.KR w obwodzie informował swoich przełożonych w Kijowie o zamknięciu kościołów w Skarżyncach, Snitkowie i Winnicy⁹⁹. RO zabraniając tym parafiom oficjalnej działalności, uzasadniała swoją decyzję „brakiem w tych wspólnotach budynków kultu”¹⁰⁰. Natomiast według decyzji Rds.KR w Moskwie, kościoły te zostały zamknięte, bo wspólnoty parafialne „same się rozwiązały”¹⁰¹. Raport pełnomocnika z sierpnia 1962 r. informował także o zamknięciu kościoła w Braiłowie¹⁰². W planach pracy pełnomocnika w tym czasie było jeszcze opracowanie możliwości zamknięcia kościołów w: Chmielniku, Łuczyńcu, Dzierżanówce i Listopadówce¹⁰³. Materiały potrzebne do ich zamknięcia w Chmielniku i Dzierżanówce przygotowywał wówczas KR partii w Chmielniku¹⁰⁴.

Zdaniem zastępcy przewodniczącego RO – S. Biriukowa, wyrażonym w piśmie z lipca 1962 r. do przedstawicieli władz rejonowych: „w wielu miastach i szczególnie wioskach, (...) w pięknych i malowniczych miejscach majaczyły budynki kultu – cerkwie, kościoły, synagogi. (...) Znaczną ich część przebudowano i przystosowano pod kluby, kinoteatry, biblioteki, muzea, itp. Część bez żadnej przebudowy wykorzystywano jako magazyny i spichlerze. Ponad 50 budynków kultu w ogóle nie wykorzystywano”¹⁰⁵. Natomiast w informacji przekazanej w tym samym czasie RM Ukrainy dane z obwodu winnickiego obejmują liczbę 117 nie wykorzystanych budynków kultu¹⁰⁶. Przekazane dane miały zmobilizować lokalne władze do jak najszybszego ich zagospodarowania. Według raportu z sierpnia 1962 r. przesłanego w tej sprawie RM w Kijowie przez A. Ustenko – zastępcę przewodniczącego RO w Winnicy „od 1 stycznia 1945 r. na terytorium obwodu winnickiego funkcjonowało 997 wspólnot religijnych. W wyniku prowadzenia przez organizacje partyjne obwodu propagandy naukowo-ateistycznej 450 wspólnot religijnych zaprzestało działalności. Więk-

⁹⁶ ДАВО, P-2700, 7c, 514, s. 57.

⁹⁷ ДАВО, P-2700, 6, 1880, s. 5.

⁹⁸ Tamże, s. 39.

⁹⁹ ДАВО, P-2700, 6, 1905, s. 7,11.

¹⁰⁰ ДАВО, P-2700, 6, 1902, s. 90.

¹⁰¹ Tamże, s. 11.

¹⁰² ДАВО, P-2700, 6, 1905, s. 13.

¹⁰³ Tamże, s. 18; ДАВО, P-2700, 19, 65, s. 73.

¹⁰⁴ ДАВО, П-136, 51, 142, s. 25.

¹⁰⁵ ДАВО, P-2700, 7c, 529, s. 73-74; ДАВО, P-2700, 19, 65, s. 70-71.

¹⁰⁶ ДАВО, P-2700, 7c, 529, s. 92.

zość budynków kultu – 325, które zabrano wspólnotom religijnym – wykorzystywano po odpowiedniej przebudowie dla potrzeb kulturalnych, społecznych i gospodarczych. Z ogólnej liczby zabranych budynków 57 nie przebudowano, a kolchozy wykorzystywały je jako spichlerze. Budynki te były zniszczone i podlegały rozbiórce, (...) co miano zrealizować w ciągu lat 1962-1963. W ówczesnym czasie kontynuowano prace związane z przebudową 22 budynków kultu z przeznaczeniem na kluby, biblioteki, sale gimnastyczne i muzea; 49 budynków kultu czasowo wykorzystywano dla potrzeb gospodarczych, niemniej podlegały one przebudowie ze względu na ich przydatność do potrzeb społecznych i kulturalnych”¹⁰⁷.

Celem pracy pełnomocnika Rds.KR w obwodzie w sierpniu 1962 r. było zapoznanie się z możliwością zamknięcia kościołów w Chmielniku, Łuczyńcu, Dzierżanówce i Listopadówce¹⁰⁸. Pełnomocnik przedstawiając sytuację kościoła w grudniu 1962 r. napisał przełożonemu w Kijowie: „w Dzierżanówce, Kopijówce i innych miejscowościach w najbliższym czasie będziemy rozważać możliwość ich wyrejestrowania, ponieważ są ku temu stworzone warunki”¹⁰⁹. W maju 1963 r. działania te zostały przyśpieszone w stosunku do wspólnoty parafialnej w Dzierżanówce, Łuczyńcu i Kopijówce¹¹⁰. Na początku 1963 r. w sprawozdaniu do przełożonych pełnomocnik napisał: „w ostatnich 3 latach zamknięto 4 kościoły, a w ostatnim okresie 29”¹¹¹. W kwietniu 1963 r. apelował on do władz partyjnych i państwowych obwodu o zagospodarowanie zamkniętych świątyń, których pomieszczenia w momencie podejmowanych przez władze decyzji o zamknięciu, były „niezbędne dla rozmieszczenia w nich instytucji kulturalnych. (...) A następnie były wykorzystywane jako magazyny. W celu zapobiegania napływającym do urzędów skarg i możliwego przyjęcia przez wyższe instancje decyzji o zwrocie budynków kościelnych organizacjom religijnym, sugerował, by interweniować do RR, żeby kościoły w najbliższym czasie znalazły inne zastosowanie”¹¹².

Kolejny raz 27 maja 1964 r. RO w Winnicy podjęła decyzję o wykorzystaniu byłych budynków kultu. Stwierdzono, że „większość budynków kultu w 1962-1963 r. było wykorzystywanych dla potrzeb kulturalno-oświatowych i mieszkalnych. Jednakże pewna ilość zamkniętych budynków kultu zachowywała religijny wygląd i była niezagospodarowana, (...) chociaż można je było przebudować i wykorzystać jako kluby, biblioteki, sale gimnastyczne, pracownie szkolne oraz do innych potrzeb”. Zobowiązano wówczas RR do ich zagospo-

¹⁰⁷ ДАВО, Р-2700, 7с, 529, s. 94.

¹⁰⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 65, s. 73.

¹⁰⁹ Тамże, s. 92.

¹¹⁰ ДАВО, Р-2700, 19, 67, s. 34.

¹¹¹ ДАВО, Р-2700, 7с, 544, s. 14.

¹¹² Тамże, s. 47-48.

darowania lub zdecydowania o ich ewentualnej rozbiórce¹¹³. W działania te włączyła się również prasa, która apelowała do lokalnych władz o jak najszybsze przekształcenie budynków kultu, „przeżytków minionego okresu”¹¹⁴.

Często też, władze partyjno-państwowe różnego szczebla kierując się bieżącymi potrzebami swoich miejscowości, z własnej inicjatywy podejmowały działania zmierzające do zamknięcia budynków kultu. Wykorzystywały do tego rozmaite preteksty, a nawet zaprzeczały, że takie budynki w ogóle znajdowały się na ich terenie¹¹⁵. W omawianym okresie takie działania miały miejsce wobec niemal każdego kościoła katolickiego znajdującego się na terenie obwodu winnickiego, na którego prawne istnienie i działanie władze wcześniej wyraziły zgodę¹¹⁶.

W rejonie barskim¹¹⁷:

¹¹³ ДАВО, P-2700, 15, 188, s. 107-108. W tym czasie niezagospodarowanych, „byłych budynków kultu” na terenie obwodu było w rejonach: hajseńskim – 12, kryzopolskim – 10, lipowieckim – 8, tulczyńskim – 6, mohylew-podolskim – 6.

¹¹⁴ Атеїзму – сулу наступальну!, „Вінницька Правда” 16 XII 1964, s. 3.

¹¹⁵ ДАВО, P-2700, 19, 34, s. 6-7. Tak było np. w miejscowości Berszada i Sobolówka. Por. *Za wschodnią granicą 1917-1993. O Polakach i Kościołach w dawnym ZSRR z Romanem Dzwonkowskim SAC rozmawia Jan Pałyga SAC*, Warszawa 1993, s. 185.

¹¹⁶ ДАВО, P-2700, 7с, 91, s. 18.

¹¹⁷ Rozmieszczenie kościołów katolickich zostało oparte o stosowany w administracji państwowej podział na rejon (powiaty), ze względu na podporządkowanie spraw administracji kościelnej przedstawicielowi władzy państwowej pełnomocnikowi Rady ds. Kultów Religijnych w obwodzie. Nie posługuję się podziałem na dekanaty stosowanym w administracji kościelnej, ponieważ w omawianym przeze mnie okresie nie funkcjonowały struktury administracji kościelnej. Podział taki z 1914 r. przytacza ks. B. Kumor. Zob. B. K u m o r, *Kościół i katolicy w cesarstwie rosyjskim (do 1918 roku)*, w: *Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSRR. Studia historyczno-etnograficzne*, red. E. Walewander, Lublin 1993, s. 66-76, czy В. П е р к у н, *Костельні печатки. Брацлавський, Вінницький, Могилівський деканати (1800-1916). За матеріалами Державного архіву Вінницької області. Каталог*, Київ-Вінниця 1998, s. 40-42; O dziejach katolicyzmu i losie świątyń katolickich na tym terenie we wszystkich miejscowościach obwodu wspomina schematyzm diecezji prawosławnej. Zob. *Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*, red. Е. Свичинський, Каменец Подольский 1901⁹. Podobnie dzieje kościołów katolickich jako pomników architektury, potraktowane są m.in. w innym opracowaniu przez: Д. В. М а л а к о в, *По Брацлавщине (от Виницы до Тульчина)*, Москва 1982; Тензе, *По восточному Подолью (от Жмеринки до Могилева-Подольского)*, Москва 1988; Nie przytaczam w ogóle opracowania wydanego przez Kurię Biskupią w Kamieńcu Podolskim, ponieważ zamieszczone tam informacje odbiegają znacząco od dokumentów źródłowych. *Schematyzm diecezji kamieniecko-podolskiej*, Kamieniec Podolski 1994, czy opracowania A. H l e b o w i c z a, *Kościół w niewoli. Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej*, Warszawa 1991; Podobnie opracowanie: B. K u m o r, *Diecezja kamieniecka*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 456-457; Opracowanie zaś Josepha Schnurra omawia stan Kościoła katolickiego z początku lat siedemdziesiątych. J. S c h n u r r, *Die Kirchen und das religiöse Leben der Russlandsdeutschen. Katholischer Teil*. Stuttgart 1980², s. 127-129.

Bar – kościół p.w. św. Anny. Zamknięty przez władzę w 1937 r., był wykorzystywany dla potrzeb kulturalnych rejonu do 1941 roku¹¹⁸. Wówczas został na nowo dostosowany dla potrzeb kultu¹¹⁹. W latach 1949-1950 władze podejmowały próby jego ponownego zamknięcia ze względu na potrzeby kulturalne rejonu¹²⁰.

Bar – klasztor karmelitański. W listopadzie 1962 r. mieściły się w nim lokale administracyjne różnych organizacji państwowych¹²¹.

Mańkowce – kościół¹²² p.w. Trójcy Świętej. Od zamknięcia kościoła w 1937 r. do wojny kościół wykorzystywano jako kołchozowy klub¹²³. W 1950 r. ponownie go zamknięto i zezwolono na jego przebudowę. W ten sposób miał powstać dom kultury¹²⁴. Bezpośrednim powodem jego zamknięcia przez lokalne władze było „naruszenie przez wiernych umowy o korzystaniu z kościoła”¹²⁵. Od momentu zamknięcia wykorzystywano go, jako magazyn kołchozu, a w 1965 r. przeznaczono do rozbiórki¹²⁶.

Wółkowińce¹²⁷ – kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego.

Jałuszkowo – kościół p.w. Ducha Świętego. Był otwarty od 1941 r., w 1944 obsługiwał go ks. M. Żukowski¹²⁸.

Kozarówka – Przed wojną nie było w tej miejscowości budynku kultu. Na początku wojny wierni wyznania rzymskokatolickiego utworzyli kaplicę z budynku kołchozowego klubu¹²⁹. Dnia 21 lutego 1950 r. kaplica została zamknięta i przekazana kołchozowi jako klub¹³⁰.

W rejonie berszadzkiem:

Berszada – kościół p.w. Św. Stanisława Bpa. RO 26 czerwca 1945 r. po uzgodnieniu z Rds.KR przekazała kościół na kino-teatr¹³¹. Według sprawoz-

¹¹⁸ P. W y s z k o w s k i, *Moc wiary. Próba przedstawienia prześladowań Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie na przykładzie parafii Św. Anny w Barze w latach 1917-1991*, Poznań 1998, s. 81, 85.

¹¹⁹ ДАВО, P-2700, 7c, 10, s. 9.

¹²⁰ W y s z k o w s k i, *Moc*, s. 29, 85-86.

¹²¹ ДАВО, P-2700, 6, 1898, s. 230.

¹²² Kościół wybudowany w 1856 roku. Zarówno przed, jak i po rewolucji październikowej posługę duszpasterską w kościele pełnili księża dojeżdżający z Baru. ДАВО, П-136, 30, 180, s. 4.

¹²³ ДАВО, P-2700, 7c, 234, s. 42b; ДАВО, П-136, 30, 180, s. 4,126; W y s z k o w s k i, *Moc*, s. 86.

¹²⁴ ДАВО, P-2700, 7c, 234, s. 171; ДАВО, P-2700, 19, 47, s. 34; ДАВО, P-2700, 7c, 404, s. 206; ДАВО, П-136, 40, 272, s. 259.

¹²⁵ ДАВО, P-2700, 19, 39, s. 26.

¹²⁶ ДАВО, P-2700, 6, 2109, s. 19.

¹²⁷ Parafie zaznaczone kursywą uzyskały formalnie prawo do zgodnej z prawem działalności, niedostępne okazały się jednak informacje archiwalne o ich dalszych losach.

¹²⁸ ДАВО, P-2700, 7c, 10, s. 9.

¹²⁹ ДАВО, P-2700, 7c, 234, s. 41,50-51; ДАВО, П-136, 30, 180, s. 1-3.

¹³⁰ ДАВО, P-2700, 7c, 404, s. 206; ДАВО, P-2700, 19, 47, s. 34; Por. W y s z k o w s k i, *Moc*, s. 86.

dania pełnomocnika w pierwszym kwartale 1946 r. kościół był już zamknięty¹³². W listopadzie 1946 r. w piśmie do pełnomocnika władze rejonowe zaprzeczały nawet jego istnieniu¹³³. Wierni domagali się zwrotu tego budynku jeszcze w 1957 roku¹³⁴.

W rejonie braclawskim:

Braclaw – kościół p.w. MB Karmelitańskiej. Zdaniem pełnomocnika, w 1949 r. kościół był zrujnowany, brakowało duszpasterza, a wierni mogli zaspokajać swoje potrzeby religijne w Kopijówce (odległość 20 km). W 1950 r. władze zdecydowały się przekazać kościół na dom kultury i bibliotekę rejonową¹³⁵. Jeszcze w 1957 r. wierni domagali się jego zwrotu¹³⁶.

Samczyńce – kościół p.w. św. Marii Magdaleny. Był otwarty jeszcze w 1944 r.¹³⁷.

W rejonie czeczelnickim:

Czczelnik – kościół p.w. Opieki św. Józefa. Zamknięcie tego kościoła nastąpiło 11 lipca 1949 roku. RR w Czczelniku motywowała swoją decyzję koniecznością przeprowadzenia remontu budynku. Zdecydowano wówczas przekazać wiernym kaplicę cmentarną, która nie wymagała remontu¹³⁸. Powody zamknięcia tego kościoła, zdaniem przewodniczącego Rds.KR przy RM ZSSR, wzajemnie się wykluczały¹³⁹. W 1951 r. kaplica na wniosek pełnomocnika została zamknięta¹⁴⁰ i zasypana zbożem. Stan ten utrzymywał się do 1956 roku¹⁴¹. Wtedy też kaplicę udostępniono dla wiernych¹⁴². Kościół ostatecznie zamknięto 30 sierpnia 1949 r. i przekazano na dom kultury z prawem przebudowy, jednakże w 1953 r. mieściły się w nim zakłady remontowe miejskiego przedsiębiorstwa samochodowego¹⁴³. Ze względu zaś na to, że w 1958 r. w kościele znajdowały się magazyny pełnomocnik domagał się od władz partyjno-państwowych interwencji i wykorzystania budynku zgodnie z wcześniejszym przeznaczeniem¹⁴⁴.

¹³¹ ДАВО, P-2700, 19, 34, s. 7.

¹³² ДАВО, P-2700, 19, 32, s. 53.

¹³³ ДАВО, P-2700, 19, 34, s. 7.

¹³⁴ ДАВО, П-136, 45, 291, s. 2.

¹³⁵ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 21; ДАВО, P-2700, 7c, 234, s. 51b; ДАВО, P-2700, 7c, 268, s. 120.

¹³⁶ ДАВО, П-136, 45, 291, s. 2.

¹³⁷ ДАВО, P-2700, 7c, 10, s. 9.

¹³⁸ ДАВО, P-2700, 19, 51, s. 66, 115; ДАВО, П-136, 42, 211, s. 163.

¹³⁹ ДАВО, P-2700, 19, 36, s. 58. W dokumentach uzasadniających zamknięcie kościoła po-
woływano się na niewielką liczbę wiernych należących do tej parafii, jakkolwiek w innym doku-
mencie liczba wiernych tej parafii określona została na 2 tys. 150 osób.

¹⁴⁰ ДАВО, P-2700, 7c, 268, s. 120.

¹⁴¹ ДАВО, P-2700, 19, 54, s. 5.

¹⁴² ДАВО, P-2700, 7c, 377, s. 7.

¹⁴³ Tamże.

¹⁴⁴ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 142.

Lipieckoje.

W rejonie czerniowieckim:

Czerniowce – kościół¹⁴⁵ p.w. Św. Mikołaja. Wierni tej wspólnoty 26 kwietnia 1944 r. w liście do ks. biskupa napisali: „Nasza parafia liczy 8 tysięcy dusz, kościół w najlepszym porządku“¹⁴⁶. Jeszcze na początku 1946 r. dysponowali oni kościołem i kaplicą. Ta ostatnia została przekazana prawosławnym¹⁴⁷. W listopadzie 1946 r. władze przeznaczyły kościół na dom obrony i radiowęzeł. Zaproponowano wówczas parafii dla celów religijnych budynek dawnego żłobka. W maju 1947 r. wiernym zaproponowano budynek byłej polskiej szkoły. W lipcu zaś 1947 r. lokalne władze domagając się od władz obwodowych rozstrzygnięcia tej sprawy¹⁴⁸, zaproponowały wiernym mały budynek na cmentarzu¹⁴⁹. Ostatecznie problem rozstrzygnięto 30 sierpnia 1949 r., kiedy to władze oficjalnie uznały parafię za nieistniejącą¹⁵⁰, jakkolwiek jej przedstawiciele każdego roku odwoływali się do najwyższych instytucji partyjno-państwowych¹⁵¹. W 1956 r. w kościele mieścił się radiowęzeł i sala gimnastyczna¹⁵², a w 1957 r. – kino, lektoria¹⁵³.

W rejonie dżuryńskim:

Ternawka – kościół p.w. Św. Fryderyka.

W rejonie hajszeńskim:

Granów – kościół p.w. Przemienienia Pańskiego.

Kuna – kościół p.w. św. Jana Nepomucena.

Ładyżyn – kościół p.w. Narodzenia NMP.

W rejonie chmielnickim:

Chmielnik – kościół¹⁵⁴ p.w. Trójcy Świętej. Od 1937 r. do 1941 r. w kościele rozmieszczone były warsztaty zakładu budowy dróg¹⁵⁵. Już w 1947 r. przedstawiciel lokalnej władzy siłą odebrał staroście kościelnemu klucze od kościoła¹⁵⁶. Władze lokalne wespół z pełnomocnikiem Rds.KR w 1950 r. ze względu na zły

¹⁴⁵ ДАВО, P-2700, 19, 60, s. 104; Kościół został zamknięty w 1937 r. i rozmieszczono w nim Rejonową Spółdzielnię Spożywców.

¹⁴⁶ АДЛ, KBЛ. Teczka: Diecezja żytomierska i kamieniecka. Przedstawiciele parafii do biskupa 26 IV 1944 r.

¹⁴⁷ ДАВО, P-2700, 19, 60, s. 122, 127.

¹⁴⁸ ДАВО, P-2700, 7c, 91, s. 68; ДАВО, P-2700, 19, 34, s. 15.

¹⁴⁹ ДАВО, P-2700, 19, 60, s. 103.

¹⁵⁰ ДАВО, P-2700, 7c, 377, s. 97; ДАВО, П-136, 38, 266, s. 95.

¹⁵¹ ДАВО, P-2700, 19, 60, s. 104.

¹⁵² ДАВО, P-2700, 19, 51, s. 103.

¹⁵³ ДАВО, P-2700, 7c, 478, s. 67; W dokumencie tym pełnomocnik przedstawił przełożonemu w Kijowie wyniki dochodzenia wobec skargi przedstawionej przez katolików z Czerniowiec, przytaczając m.in. los tej świątyni. s. 65-70.

¹⁵⁴ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 120; Kościół zbudowano w 1809 roku.

¹⁵⁵ ДАВО, P-2700, 19, 41, s. 9.

¹⁵⁶ ДАВО, P-2700, 7c, 91¹, s. 26.

stan techniczny zdecydowały się przekazać kościół na rejonowy dom kultury z prawem przebudowy¹⁵⁷. Jednak lokalne władze, ignorując obowiązujące prawo i Rds.KR, samowolnie zamknęły kościół¹⁵⁸. Ze względu na zbliżające się wybory do Rady Najwyższej ZSSR, Rds.KR w Kijowie działała zdecydowanie i wymusiła na lokalnych decydentach zwrot kościoła wiernym¹⁵⁹. Stało się to faktycznie 13 lutego 1951 r.¹⁶⁰. Kolejną próbę jego zamknięcia władze podjęły w 1960 r., początkowo chciano w nim rozmieścić wieżę ciśnień¹⁶¹, a nieco później salę gimnastyczną¹⁶². Podobne działania podjął KR partii we wrześniu 1962 roku¹⁶³.

Nowa Konstantinowka - kościół p.w. św. Anny.

Stara Siniawa – kościół p.w. św. Jana Nepomucena.

Stary Pików – kościół p.w. Trójcy Świętej. Według sekretarza RO – P. Sołejko kościół był już zamknięty w 1944 roku.¹⁶⁴. Parafia przestała funkcjonować w 1949 r. z powodu wyjazdu wiernych do Polski. Pełnomocnik proponował w styczniu 1949 r. przebudowę i przystosowanie kościoła do lektorium i biblioteki¹⁶⁵. Według sprawozdania lokalnych władz z 1962 r. kościół przebudowano na warsztaty naprawcze kolchozu¹⁶⁶. W 1965 r. budynek był wykorzystywany jako biblioteka¹⁶⁷.

Dzierżanówka – W 1962 r. zamknięcie kościoła przygotowywali: pełnomocnik¹⁶⁸ i KR partii w Chmielniku¹⁶⁹.

Kożuchów – kościół na początku wojny został zajęty przez prawosławną parafię¹⁷⁰.

Tereszpol – w kaplicy tej w 1953 r. podczas liturgii uczestniczyło 500 wiernych¹⁷¹. W opinii pełnomocnika „zawsze w tej kaplicy posługę duszpaserską sprawował ks. Tyndyra”¹⁷².

Bystrzyk – kościół ten przedstawiciel Rds.KR w Kijowie zalecał przekazać wiernym z parafii Pohrebyszcze dla zaspakajania ich potrzeb duchowych¹⁷³.

¹⁵⁷ ДАВО, P-2700, 7c, 234, s. 168-169; ДАВО, П-136, 30, 180, s. 124.

¹⁵⁸ ДАВО, P-2700, 7c, 268, s. 82; ДАВО, П-136, 32, 198, s. 78; ДАВО, P-2700, 19, 41, s. 18.

¹⁵⁹ ДАВО, P-2700, 7c, 268, s. 38; ДАВО, P-2700, 19, 39, s. 33.

¹⁶⁰ ДАВО, P-2700, 19, 41, s. 7.

¹⁶¹ ДАВО, P-2700, 6, 1607, s. 10.

¹⁶² Тамże, s. 21a.

¹⁶³ ДАВО, П-136, 51, 142, s. 25.

¹⁶⁴ ДАВО, P-2700, 7c, 10, s. 12.

¹⁶⁵ ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 22ab, 32-33; ДАВО, P-2700, 19, 36, s. 14,16.

¹⁶⁶ ДАВО, P-2700, 6, 1901, s. 159.

¹⁶⁷ ДАВО, P-2700, 6, 2109, s. 19.

¹⁶⁸ ДАВО, P-2700, 19, 65, s. 92.

¹⁶⁹ ДАВО, П-136, 51, 142, s. 25.

¹⁷⁰ ДАВО, P-2700, 19, 32, s. 83.

¹⁷¹ ДАВО, П-136, 38, 266, s. 21.

¹⁷² ДАВО, P-2700, 19, 46, s. 154.

¹⁷³ ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 92.

W rejonie ilinieckim:

Ilince.

W rejonie jampolskim:

Jampol – kościół¹⁷⁴ p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP. W IV kwartale 1945 r. kościół został bezprawnie zabrany przez lokalne władze dla ich potrzeb¹⁷⁵. Z prośbą o jego otwarcie wierni pisali pełnomocnikowi 20 czerwca 1955 r.: „Parafia liczy z górą 2 tys. wiernych. Prawda, budynek kościoła zniszczono jeszcze w czasie wojny. Odłamkami niemieckich bomb podziurawiony dach, tynki się sypią, okna wyleciały z ram. Bez remontu kościół nie nadaje się do użytku, ale my wyremontujemy go”. Opinię tę potwierdził pełnomocnik w tym samym piśmie: „Obecnie budynek byłego kościoła jest pusty, bez możliwości wykorzystania”. Wnioskował on jednak do władz obwodowych o niedopuszczenie do otwarcia kościoła¹⁷⁶. Taką też decyzję zakomunikował on 8 września 1955 r. przedstawiciele parafii – Bilińskiej¹⁷⁷.

Dzygówka – kościół p.w. Ducha Świętego. Kościół został zabrany bezprawnie przez władze w IV kwartale 1945 roku¹⁷⁸.

W rejonie jaryszewskim:

Jaryszew.

W rejonie kalinowskim:

Janów – kościół został zamknięty jeszcze w 1944 r. i przeznaczony jako klub dla domu dziecka¹⁷⁹.

W rejonie komsomolskim:

Listopadówka – kościół ten władze rejonowe w 1946 r. zaproponowały wiernym w zamian tego, który zamknięto w Komsomolsku i który był oddalony od Listopadówki o 15 km.¹⁸⁰ W 1950 r. przedstawiciele władz wiejskich i rejonowych zabrały wiernym dokumenty oraz klucze od kościoła jednocześnie nie zezwalając na jego remont. Władze chciały w ten sposób spowodować zamknięcie kościoła¹⁸¹. Jeszcze w 1951 r. budynek ten wykorzystywano jako spichlerz¹⁸². W lipcu 1961 r. lokalne władze kolejny raz podjęły działania zmierzające

¹⁷⁴ K a r ł o w i c z, *Ciernista droga*, s. 132; W ten sposób wspominał ks. W. Darzycki zamknięcie tego kościoła: „W wielu wypadkach zamknięcie kościoła połączone ze zbezczeszczeniem świątyni, jak np. w Jampolu nad Dniestrem, gdzie do kościoła wpadła półdzika banda uzbrojonych komsomolców. Zaczeli oni zrywać obrazy, deptać je i niszczyć, poubierali się w ornaty i kapy, i w kościele zaczęła się zabawa a raczej orgia pijanych”.

¹⁷⁵ ДАВО, P-2700, 19, 32, s. 40.

¹⁷⁶ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 164-165.

¹⁷⁷ ДАВО, P-2700, 19, 47, s. 18.

¹⁷⁸ ДАВО, P-2700, 19, 32, s. 40.

¹⁷⁹ ДАВО, P-2700, 7c, 10, s. 12.

¹⁸⁰ ДАВО, P-2700, 19, 34, s. 19.

¹⁸¹ ДАВО, P-2700, 7c, 268, s. 81; ДАВО, П-136, 32, 198, s. 77.

¹⁸² ДАВО, P-2700, 7c, 268, s. 131.

jące do zamknięcia tegoż kościoła. Z niewiadomych powodów dokumenty przygotowane do jego zamknięcia zwrócono RR w Komsomolsku¹⁸³.

Pikowa

Komsomolsk¹⁸⁴ – Zamknięcie kościoła władze wyjaśniały tym, że „było to jedyne miejsce dla kultury w rejonie”¹⁸⁵, a wierni, jak tłumaczył to pełnomocnik, „w znacznej liczbie wyjechali do Polski”¹⁸⁶. Zamknięcie kościoła przebiegało w ten sposób: „11 lipca 1946 r. w mieście Komsomolsku lokalne władze bez uprzedzenia parafii zniszczyły zamek w drzwiach kościoła, wyniosły wszystkie rzeczy z kościoła i tak weszły w jego posiadanie”. Według postanowienia Rds.KR kościół przeznaczono na rejonowy dom kultury, jednak jeszcze w 1947 r. budynek pozostawał zamknięty¹⁸⁷. Pełnomocnik w tym czasie domagał się od władz lokalnych wydzielenia pomieszczenia zastępczego¹⁸⁸. Wierni odwołując się wówczas do RM ZSSR napisali, że kościół przeznaczono pod klub¹⁸⁹. W 1955 r. wierni prosili o otwarcie kaplicy cmentarnej we wsi Komsomolskie¹⁹⁰.

W rejonie kopajgrodzkim:

Kopajgród – kościół¹⁹¹ p.w. Wniebowzięcia NMP. Od 1934 r. do wojny kościół wykorzystywano jako kino-teatr. Na podstawie orzeczenia o złym stanie technicznym komisja w 1950 r. zdecydowała o jego zamknięciu¹⁹². Zdaniem pełnomocnika RR zamierzała przeznaczyć kościół na dom kultury¹⁹³. Później RR prosiła o wykorzystanie budynku na kino-teatr¹⁹⁴ lub dom kultury¹⁹⁵.

Łuczyniec – kościół p.w. Wniebowzięcia NMP. Władze rejonowe w 1951 r. domagały się od Rds.KR zamknięcia tego kościoła. Od 1938 r. do 1941 r. mieścił się w nim „wiejski i pionierski klub”¹⁹⁶. Decyzję o ponownym umieszczeniu w nim klubu popierał pełnomocnik Rds.KR w obwodzie. Pod pretekstem obejrzenia kościoła władze poprosiły o jego otwarcie, kluczy jednak nie oddały, zasypując obiekt zbożem¹⁹⁷. Zgodnie jednak z decyzją władz z 1951 r.

¹⁸³ ДАВО, P-2700, 6, 1903, s. 4.

¹⁸⁴ Parafie zaznaczone tłustym drukiem w powyższym spisie nie zostały zarejestrowane i ujęte w spisie przez I. Szumkova pełnomocnika Rds.KR w 1947 roku.

¹⁸⁵ ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 123.

¹⁸⁶ ДАВО, P-2700, 19, 34, s. 19.

¹⁸⁷ ДАВО, P-2700, 19, 34, s. 4; ДАВО, P-2700, 7c, 91, s. 4.

¹⁸⁸ ДАВО, P-2700, 19, 34, s. 17.

¹⁸⁹ ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 112ab.

¹⁹⁰ ДАВО, P-2700, 19, 47, s. 78.

¹⁹¹ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 45, 49. Kościół zbudowany w 1798 roku.

¹⁹² ДАВО, P-2700, 7c, 234, s. 125.

¹⁹³ Tamże, s. 99; ДАВО, П-136, 30, 180, s. 49, 80.

¹⁹⁴ ДАВО, P-2700, 7c, 234, s. 125-126.

¹⁹⁵ Tamże, s. 95-96.

¹⁹⁶ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 77.

¹⁹⁷ Tamże, s. 78.

w pomieszczeniach łuczynieckiego kościoła powinien mieścić się dom kultury¹⁹⁸. W 1955 r. przewodniczący Rady Wiejskiej Łuczyna bezprawnie domagał się od wiernych kluczy od kościoła, by ponownie wykorzystywać go jako spichlerz¹⁹⁹.

W rejonie koziatyńskim:

Biała.

W rejonie kryżopolskim:

Godrówka /Miastkówka/ – kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP. W 1949 r. przedstawiciel lokalnych władz „zażądał od wspólnoty parafialnej dobrowolnego oddania kościoła”. Zdaniem pełnomocnika Rds.KR lokalne władze ignorując zwierzchników oraz jego samego uaktywniły wiernych do obrony kościoła²⁰⁰, który pozostał do dyspozycji wiernych²⁰¹.

W rejonie lipowieckim:

Lipowiec.

Wachnowka – kościół p.w. Przemienienia Pańskiego. Jeszcze przed wojną wykorzystywany był jako klub, w opinii lokalnych władz z 1962 r. takie samo miało być jego przeznaczenie w przyszłości²⁰².

Białopol – Sekretarz RO we wrześniu 1947 r. proponował przewodniczącemu RR w Koziatynie wykorzystanie kościoła we wsi Białopol dla celów kulturalnych²⁰³.

W rejonie lityńskim:

Lityń – kościół²⁰⁴ p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP. Przed wojną wykorzystywany był jako klub²⁰⁵. Kościół zamknięto w 1950 r. na podstawie orzeczenia komisji o jego złym stanie technicznym. Lokalne władze zamierzały przeznaczyć obiekt na lektorium i bibliotekę, asygnując na jego przebudowę kwotę 25 tys. rubli²⁰⁶. 26 czerwca 1950 r. decyzję usankcjonowano prawnie²⁰⁷, jednak w 1954 r. znajdowała się w kościele lityńskim sala gimnastyczna szkoły średniej²⁰⁸.

W rejonie mohylewo-podolskim:

¹⁹⁸ ДАВО, P-2700, 7c, 268, s. 81.

¹⁹⁹ ДАВО, П-136, 42, 211, s. 4-5; ДАВО, П-136, 40, 272, s. 232; ДАВО, P-2700, 19, 51, s. 3.

²⁰⁰ ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 65ab.

²⁰¹ L. K a r ł o w i c z, *Ciernista droga. Życie i działalność O. Martyniana Darzyckiego OFM więźnia Kołomy, Kalwaria Zebrzydowska* 1997, s. 61-64.

²⁰² ДАВО, P-2700, 6, 1901, s. 138.

²⁰³ ДАВО, P-2700, 7c, 91, s. 69.

²⁰⁴ ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 63b. Kościół zbudowany w 1855 r. ДАВО, П-136, 30, 180, s. 78.

Według danych przekazanych organizacjom partyjnym kościół wybudowano w 1885 roku.

²⁰⁵ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 78.

²⁰⁶ ДАВО, P-2700, 7c, 234, s. 124-5.

²⁰⁷ ДАВО, П-136, 38, 266, s. 96.

²⁰⁸ ДАВО, P-2700, 7c, 377, s. 98; 136, 38, 266, s. 96; ДАВО, P-2700, 19, 50, s. 12.

Mohylew Podolski – W 1957 r. katolicy dwukrotnie zwracali się z prośbą do władz o zwrot tego kościoła²⁰⁹.

Ozaryńce – kościół p.w. Nawiedzenia NMP. W 1937 r. kościół zamknięto i przekazano do dyspozycji kolchozu. Po wojnie lokalne władze odnowiły prawo własności i kościół pozostał pod zarządem kolchozu²¹⁰. W 1957 r. za działania zmierzające do otwarcia tego kościoła A. Mazur została skazana na jeden rok więzienia²¹¹.

W rejonie monastyrzyskim²¹²:

Monastyrzyska – w parafii tej pracował ks. Zonn od 1944 r. do 1945 roku²¹³.

Zawalia – Pretekstem do zamknięcia kościoła we wsi Zawalia, w rejonie monastyrzyskim, była decyzja RO „O mobilizacji i przekazaniu dodatkowych powierzchni dla rozmieszczenia w nich zbiorów 1948 r.”. W ten sposób kościół przeznaczono na spichlerz. Władze rejonowe jednak na ten cel wskazały inne pomieszczenie, a kościół przebudowały na dom kultury²¹⁴. Dla pełnomocnika argumentem za zamknięciem kościoła było zadłużenie parafii do 1949 r. i brak troski wiernych o nieremontowany budynek²¹⁵.

W rejonie murowano-kuryłowieckim:

Murowane Kuryłowce – Informację o funkcjonowaniu kościoła w tym miasteczku od 1941 r. zamieścił sekretarz RO P. Sołejko w 1944 roku²¹⁶.

Snitków – kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP. Przed wojną kościół zamknięto w 1932 r.²¹⁷ i od tego momentu służył jako wzorcowy budynek kolektywu²¹⁸. W 1951 r. wykorzystywano go także jako spichlerz²¹⁹. W tym czasie władze podjęły działania zmierzające do zamknięcia budynku²²⁰. Ostatecznie zamknięcia dokonano 27 marca 1961 r.²²¹, a w 1964 r. z obiektu powstał pałac kultury²²². Wówczas wierni zaczęli domagać się otwarcia kaplicy cmentarnej, która pozostawała zamknięta i niewykorzystana²²³.

²⁰⁹ ДАВО, П-136, 45, 291, s. 2.

²¹⁰ ДАВО, P-2700, 7c, 427, s. 26.

²¹¹ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 128; ДАВО, P-2700, 19, 57, s. 75-76.

²¹² W styczniu 1954 r. rejon ten został przyłączony do nowoutworzonego obwodu czerkaskiego. Zob. Б а б і й, *Вінницька область* s. 9.

²¹³ Archiwum Misjonarzy na Stradomiu w Krakowie (dalej: AMS),teczka personalna ks. A. Zonna, bez sygnatury; ДАВО, P-2700, 7c, 10, s. 11; ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 37ab.

²¹⁴ ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 26, 47b, 65ab.

²¹⁵ ДАВО, P-2700, 7c, 234, s. 50; ДАВО, П-136, 30, 180, s. 20.

²¹⁶ ДАВО, P-2700, 7c, 10, s. 10.

²¹⁷ ДАВО, P-2700, 6, 1902, s. 8.

²¹⁸ ДАВО, P-2700, 6, 1750, s. 96; ДАВО, P-2700, 6, 1534, s. 8-9.

²¹⁹ ДАВО, P-2700, 7c, 268, s. 131.

²²⁰ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 41b.

²²¹ ДАВО, P-2700, 6, 1750, s. 61.

²²² ДАВО, P-2700, 19, 69, s. 64.

²²³ ДАВО, P-2700, 6, 2109, s. 6-7.

Wierzbowiec – Do wojny kościół²²⁴ był wykorzystywany jako klub. W 1950 r. zamierzano go przeznaczyć na lektorium i bibliotekę, w tym celu, zdaniem pełnomocnika, podjęto wówczas stosowne działania²²⁵. Czasowo wykorzystywano go jako spichlerz, przy czym władze zabraniały remontu kościoła²²⁶.

W rejonie niemirowskim:

Niemirów.

W rejonie olgopolskim:

Olgopol – kościół był otwarty jeszcze w 1944 roku²²⁷.

Krzywe Jezioro.

W rejonie oratowskim:

Oratów.

W rejonie piszcząnskimi:

Kodyma.

Rożków.

W rejonie pohrebyszczyckim:

Pohrebyszcze – W kościele tym katolicy modlili się przez 119 lat. Od 1941 r. zabrali go prawosławni²²⁸. Jego los określił przedstawiciel Rady w Kijowie, rekomendując wówczas swemu podwładnemu w obwodzie przekazanie kościoła w tym miasteczku na klub, a dla wiernych polecił otworzyć kościół we wsi Borszczakowka lub Bystrzyk²²⁹. W sprawozdaniu za 1947 r. pełnomocnik napisał, że „w kościele znajdowała się prawosławna cerkiew, która decyzją Rady ds. Kościoła prawosławnego została zamknięta i przekazana na dom kultury”²³⁰.

Borszczakowka – kościół ten przedstawiciel Rds.KR w Kijowie zalecał przekazać wiernym z parafii Pohrebyszcze dla zaspakajania ich potrzeb duchowych²³¹.

W rejonie samhorodzki:

Samhorodek – W lutym 1947 r. władze rejonowe, opisując sytuację kościoła, napisały: „od 1944 r. w parafii nie ma na stałe kapłana, kościół wymaga remontu”²³². W tym samym roku Rds.KR w Kijowie zaproponowała wiernym, skierowanie prośby do ks. A. Samosenki,²³³ by został duszpasterzem ich parafii²³⁴. Jakkolwiek w 1948 r., przedstawiciel Rds.KR w Kijowie napisał do swo-

²²⁴ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 73. Kościół zbudowany w 1763 roku.

²²⁵ ДАВО, Р-2700, 7c, 234, s. 123; ДАВО, П-136, 30, 180, s. 73-78; ДАВО, П-136, 32, 198, s. 41b.

²²⁶ ДАВО, Р-2700, 7c, 268, s. 131.

²²⁷ ДАВО, Р-2700, 7c, 10, s. 10.

²²⁸ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 64b; ДАВО, Р-2700, 7c, 91, s. 64b.

²²⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 31, s. 92.

²³⁰ ДАВО, Р-2700, 7c, 182, s. 26.

²³¹ ДАВО, Р-2700, 19, 31, s. 92.

²³² ДАВО, Р-2700, 7c, 91, s. 11.

jego podwładnego w Winnicy: „należy przemyśleć zamknięcie kościoła innymi sposobami, tzn. należy powołać komisję budowlaną, której oceny przekonają” władze o celowości zamknięcia tego kościoła²³⁵.

W rejonie stanisławczyńskim:

Mołczany – kościół p.w. św. Wojciecha. Do kościoła tego należało w 1947 r., 773 wiernych²³⁶.

Tarasówka – Władze przekazały kościół 30 sierpnia 1949 r. na lektorium i bibliotekę, ale w następnym jeszcze roku był on wykorzystywany jako kołchozowy spichlerz²³⁷. 5 czerwca 1950 r. przeznaczono go na klub kołchozowy²³⁸, jednak w 1956 r. mieścił się w nim jeszcze spichlerz, chociaż w kołchozie było wystarczająco dużo wolnego miejsca²³⁹. W 1957 r. zarząd kołchozu zdecydował o rozbiórce kaplicy, dopiero telegram wysłany do N. Chruszczowa powstrzymał to działanie²⁴⁰. Na skutek niedopatrzenia lokalnych władz na początku 1959 r. w budynku „zbierali się na niedozwolone modlitwy wierni katolicy z tej wioski”²⁴¹. W 1965 r. natomiast mieściła się w nim biblioteka²⁴².

W rejonie szarogrodzkim:

Szarogród – kościół²⁴³ p.w. św. Floriana M., został zamknięty w 1936 r. i od tego czasu wykorzystywany jako spichlerz²⁴⁴. Zastępca przedstawiciela Rds.KR w Kijowie – P. Sz wajko 20 grudnia 1960 r. konsultował ze swoim podwładnym P. Kryżaniwskim, los wspólnoty parafialnej, ponieważ „parafia katolicka w Szarogrodzie jest wielka i dosyć aktywna i samymi środkami administracyjnymi nie będzie można doprowadzić do jej rozwiązania”. Poza tym nie jasne było samo przeznaczenie kościoła, który był zabytkiem architektury²⁴⁵. Pomimo tych wątpliwości, jeszcze w grudniu tego samego roku przedstawiciel RR w Szarogrodzie informował RO, „że budynek kościoła był przed

²³³ Ks. A. Samosenko „w latach 1923-1925, i zapewne dłużej, pracował jako administrator parafii Samhorodek w tym samym dekanacie”. Zob. R. D z w o n k o w s k i, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917-1939. Martyrologium*, Lublin 1998, s. 424.

²³⁴ ДАВО, P-2700, 19, 34, s. 42.

²³⁵ ДАВО, P-2700, 19, 35, s. 13.

²³⁶ ДАВО, P-2700, 7c, 91, s. 67.

²³⁷ ДАВО, P-2700, 7c, 234, s. 103.

²³⁸ Tamże, s. 104.

²³⁹ ДАВО, P-2700, 19, 50, s. 12.

²⁴⁰ ДАВО, P-2700, 19, 54, s. 94.

²⁴¹ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 60.

²⁴² ДАВО, P-2700, 6, 2109, s. 19.

²⁴³ ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 44a. Według informacji pełnomocnika Rds.KR w obwodzie, budynek został zbudowany w 1399 r. i mieścił się w nim meczet. Po zdobyciu tej miejscowości przez wojska polsko-litewskie budynek przebudowano na kościół w 1599 roku. Przed wojną władze przeznaczyły go na klub, wykorzystywany był jednak jako spichlerz. W czasie wojny postugę duszpasterską pełnił w nim ks. F. Krajewski.

²⁴⁴ ДАВО, P-2700, 6, 1750, s. 31.

²⁴⁵ ДАВО, P-2700, 19, 61, s. 135.

wojną wykorzystywano jako spichlerz. RR po zamknięciu tego budynku zamierzała go wykorzystać, po przebudowie jako kino-teatr²⁴⁶. Stosowną decyzję w tej sprawie RO podjęła 20 lutego 1961 r.²⁴⁷, a istotnym powodem był fakt, że „ksiądz Chomiccki przekształcił ten kościół w centrum katolickiego biznesu, gdzie zjeżdżali się wierzący ze wszystkich rejonów obwodu, nawet z Mołdawii, chociaż nie było ku temu żadnej potrzeby, bo wokół tego kościoła jest innych (...) 5-6 kościołów²⁴⁸. Niezadowolone społecznie wywołane powyższą decyzją, manifestowano licznymi protestami i skargami, a nawet całodobowymi dyżurami przy kościele²⁴⁹. W uzasadnieniu wniosku o zamknięcie kościoła władze rejonowe oszukały przedstawiciela Rds.KR w Kijowie, informując go, że w przeszłości kościół był wykorzystywany jako muzeum²⁵⁰. Zdaniem pełnomocnika „decyzja o zamknięciu tego kościoła przez lokalne władze była sprzeczna z obowiązującym prawem²⁵¹; i kościół pozostał otwarty.

Żdanowo /Murafa/ – kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP. Do tej parafii w 1947 r. należało 6412 wiernych²⁵². Pełnomocnik Rds.KR powołując się na relacje przewodniczącego komitetu parafialnego w Murafie napisał swoim przełożonym: „Do wielkiej wojny ojczyźnianej do parafii należało ponad 10 tys. wiernych, udział wiernych podczas liturgii w dni świąteczne dochodził do 8 tys. osób, a teraz [1963 r.], w wielkie święta kościół odwiedza do 5 tys. osób²⁵³. Zdaniem pełnomocnika „Murafa jest największą parafią katolicką w obwodzie, w 1964 r. w okresie wielkanocnym spowiadało się 4800 wiernych, ochrzczono 127 dzieci, zawarto 33 związki małżeńskie²⁵⁴.

²⁴⁶ ДАБО, P-2700, 6, 1750, s. 29.

²⁴⁷ Tamże, s. 4, 30; ДАБО, P-2700, 6, 1651, s. 57.

²⁴⁸ ДАБО, P-2700, 6, 1750, s. 31-32.

²⁴⁹ ДАБО, P-2700, 7c, 514, s. 29. W ten sposób pisał przedstawiciel Rds.KR w Kijowie – K. Połonnik przewodniczącemu RO w Winnicy – M. Słobodianiukowi 8 marca 1961 r.: „20 lutego 1961 r. RO podjęła decyzję o zamknięciu kościoła katolickiego w Szarogrodzie. Na długo przed przyjęciem decyzja ta stała się znana przez katolików szarogrodzkich i oni zaczęli wysyłać swoich przedstawicieli i protesty do Kijowa i Moskwy. W ten sposób trzy skargi 14 lutego nadesłano do Moskwy, przy czym dwie z nich na adres tow.[arzyszki] Furcewoj. Rds.KR dzisiaj przesłała je do mnie. Zamknięcie szarogrodzkiego kościoła, który obsługiwał kilka tysięcy wiernych było przedsięwzięciem bardzo złożonym i poważnym, wymagającym starannego przygotowania. Szkoda, że niektórzy pracownicy miejscowych urzędów przedwcześnie spopularyzowali zamknięcie kościoła i tym wywołali niepotrzebne kierowanie skarg do wyższych instancji. Przesyłając Wam do rozpatrzenia trzy skargi, otrzymane w Moskwie 14 lutego br., proszę powiadomić mnie o skutkach ich rozpatrzenia, bym ja mógł poinformować Rds.KR przy RM ZSSR, która ma ostatecznie rozstrzygnąć sprawę zamknięcia kościoła w Szarogrodzie”.

²⁵⁰ ДАБО, P-2700, 6, 1750, s. 33.

²⁵¹ ДАБО, P-2700, 7c, 544, s. 15.

²⁵² ДАБО, P-2700, 7c, 91, s. 64.

²⁵³ ДАБО, P-2700, 7c, 544, s. 23.

²⁵⁴ ДАБО, P-2700, 6, 2109, s. 31.

W rejonie tomaszpolskim:

Tomaszpol – kościół p.w. MB Karmelitańskiej. Lokalne władze podejmowały już w 1947 r. próby jego zamknięcia²⁵⁵, chociaż do parafii w tym czasie należało 4913 osób²⁵⁶. Ostatecznie kościół został zabrany 28 kwietnia 1950 r. i przekazany RR na dom kultury. Jego przebudowa trwała jeszcze w 1957 roku²⁵⁷. W 1965 r. mieścił się w nim klub²⁵⁸.

Żołoby – kaplica, liturgia w niej sprawowana była do 1951 r., kiedy to została zamknięta na wniosek pełnomocnika Rds.KR w obwodzie²⁵⁹.

Komargród – Władze carskie w 1873 r. oddały kościół parafii prawosławnej. Wierni Tomaszpola w 1951 r. – od chwili zamknięcia tomaszpolskiego kościoła i kaplicy w Żołobach – podejmowali starania o odzyskanie obiektu kultu²⁶⁰.

W rejonie tulczyńskim:

Kopijówka – kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP. W 1951 r. Rada Wiejska tej miejscowości i organizacja partyjna zdecydowały o jego zamknięciu. Informacja ta jednak przedostała się do wiernych, którzy zaprotestowali przeciwko tej decyzji²⁶¹. W 1938 r. zdaniem sekretarza partii kościół był zamknięty, a sam budynek zakupił kolchoz i wykorzystywał na pionierski, szkolny klub – dlatego zapadła decyzja o odebraniu budynku²⁶².

Tulczyn – kościół p.w. Św. Stanisława Bpa. Przed wojną wykorzystywany był jako spichlerz. Zdaniem pełnomocnika przekazany parafii pozostawał bez nadzoru. Nie przestrzegano w nim przepisów przeciwpożarowych. W złym stanie technicznym, nie remontowany, w 1950 r. został przeznaczony na pałac pionierów. Potrzeby religijne zalecano wiernym wypełniać w kościele w Kopijówce (10 km)²⁶³. Opinie o przekazaniu kościoła lokalnym władzom na pałac pionierów, pełnomocnik opierał na ocenie budynku wykonanej przez miejscową komisję budowlaną²⁶⁴.

W rejonie turbowskim:

²⁵⁵ ДАВО, P-2700, 19, 34, s. 20, 41.

²⁵⁶ ДАВО, P-2700, 7c, 91, s. 64.

²⁵⁷ ДАВО, П-136, 44, 194, s. 119-120.

²⁵⁸ ДАВО, P-2700, 6, 2109, s. 19.

²⁵⁹ ДАВО, P-2700, 7c, 268, s. 121.

²⁶⁰ Тамże.

²⁶¹ ДАВО, P-2700, 19, 41, s. 28; ДАВО, П-136, 32, 198, s. 80. Pełnomocnik informował sekretarza obwodowego i rejonowego partii, że „w organizacji partyjnej były osoby, które przekazywały decyzję z zamkniętego zebrania organizacji partyjnej katolikom. Było to niezgodne ze statutem partii i osoby takie nie powinny być w organizacji partyjnej”. Żądał wyjaśnienia zaistniałej sytuacji.

²⁶² ДАВО, P-2700, 19, 41, s. 29.

²⁶³ ДАВО, P-2700, 7c, 234, s. 51; ДАВО, П-136, 30, 180, s. 21.

²⁶⁴ ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 63b.

Sobolówka²⁶⁵ – W 1946 r. władze rejonowe zaprzeczyły istnieniu kościoła w ich rejonie²⁶⁶, a w 1950 r. kościół ze względu na zły stan budynku, brak troski o niego, brak kapłana, RO przekazała kołchozowi im. „Mołotowa” na czytelnię i bibliotekę²⁶⁷. Według opinii lokalnych władz z 1962 r., w 1963 r. po zakończeniu budowy nowego klubu budynek miał być rozebrany²⁶⁸. W 1965 r. w kościele mieścił się klub²⁶⁹.

W rejonie tywrowskim²⁷⁰:

Tywrów – kościół p.w. św. Michała Archanioła. Jeszcze w 1944 r. kościół został zamknięty²⁷¹, a 3 grudnia 1945 r. postanowiono utworzyć w nim szkołę²⁷². We wrześniu 1948 r. przedstawiciel Rds.KR w Kijowie przekonywał pełnomocnika w obwodzie o bezcelowości posyłania tam księdza. Takie działanie miało sprzyjać szybszemu samorozwiązaniu się parafii²⁷³. W czerwcu 1958 r. sekretarz KR partii w Tywrowie Rybaczek, przedstawił pełnomocnikowi Rds.KR propozycje rozbiórki kościoła z wykorzystaniem materiału do budowy domu kultury. Zwołana jednak z tego tytułu komisja zadecydowała o przystosowaniu kościoła do obiektu kinowego²⁷⁴.

Gniewań – kościół p.w. św. Józefa Oblubieńca NMP. Został zamknięty przez władze w 1935 r.²⁷⁵. Od początku wojny funkcjonował do 1945 r.²⁷⁶, kiedy to przejęła go jednostka wojskowa. Po niej, w 1947 r. kościół przeznaczono na fabrykę włókienniczą. W tym wypadku jednak porzeczano na decyzji, którą zmieniono w 1958 r., przebudowując tym samym kościół na fabrykę łożysk²⁷⁷.

Krasne – kościół p.w. św. Józefa Oblubieńca NMP. Zamknięty był przez władze w 1932 r. i oddany do dyspozycji szkoły, chociaż mieścił się w nim spichlerz²⁷⁸. Od 3 grudnia 1945 r. decyzją władz²⁷⁹ miał służyć jako budynek

²⁶⁵ Tamże, s. 61; ДАВО, П-136, 30,180, s. 125. Kościół zbudowany w 1773 r., a odnowiony w 1905 r.

²⁶⁶ ДАВО, P-2700, 19, 34, s. 6.

²⁶⁷ ДАВО, P-2700, 7с, 234, s. 170-171; ДАВО, П-136, 30, 180, s. 125-126.

²⁶⁸ ДАВО, P-2700, 6, 1901, s. 138.

²⁶⁹ ДАВО, P-2700, 6, 2109, s. 19.

²⁷⁰ ДАВО, P-2700, 19, 30, s. 70. Informacje przesyłane zwierzchnikom przez pełnomocnika Rds.KR w obwodzie wykazywały znaczne rozbieżności, np. dane zawarte w sprawozdaniu z czerwca 1946 r. podawały, że w rejonie tywrowskim z kościoła w Tywrowie korzystało 945 katolików zamieszkujących 13 miejscowości, natomiast dane z sierpnia podawały liczbę 1604 katolików zamieszkujących w 18 miejscowościach. Rzeczywiste dane zawarte w ostatnim sprawozdaniu podają liczbę 2500 katolików, kościołów otwartych 3, Tywrów, Kraśnianka, Krasne, otwarte od 1941 r. „Do 1918 r. był jeszcze kościół w Gniewaniu”. ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 106.

²⁷¹ ДАВО, P-2700, 7с, 10, s. 12.

²⁷² ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 110, 113a.

²⁷³ ДАВО, P-2700, 19, 35, s. 26.

²⁷⁴ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 128-129.

²⁷⁵ А. Лиси́й, *Нариси історії гніванського костелу 1906-1996*, Вінниця 1996, s. 65, 74.

²⁷⁶ ДАВО, P-2700, 7с, 10, s. 11a.

²⁷⁷ Лиси́й, *Нариси історії*, s. 76-79.

szkolny, chociaż funkcjonował jeszcze do marca 1946 roku²⁸⁰. W związku jednak z niemożliwością przebudowy w 1954 r.²⁸¹ zdecydowano się go przekazać jakiegokolwiek instytucji do celów kulturalno-oświatowych²⁸². W tymże jeszcze roku, naczelnik Obwodowego Wydziału Architektury – Kreczja zdecydował o jego rozbiórce²⁸³. Wkrótce wysadzono go w powietrze²⁸⁴. Za zabrany kościół władze przekazały wiernym pomieszczenie, gdzie miała powstać kaplica²⁸⁵. Pomieszczenie to instruktor Wydziału Propagandy i Agitacji KO KP Ukrainy, N. Pysina, usiłował zamknąć jeszcze tego samego roku²⁸⁶. W sierpniu 1961 r. pełnomocnik przesłał swoim przełożonym wymagane dokumenty dotyczące zamknięcia obiektu²⁸⁷. W uzasadnieniu wniosku podano, że w przeszłości w budynku mieściła się szkoła²⁸⁸, a samo „pomieszczenie było niezbędne dla nauczania dzieci”²⁸⁹. Uzasadnienie to jednak przedstawiciel Rds.KR w Kijowie polecił zweryfikować²⁹⁰.

Kraśnianka – W tej wiosce wierni korzystali z kościoła jeszcze w lipcu 1946 roku²⁹¹.

W rejonie trostanieckim:

Obodówka – kościół zamknięto jeszcze w 1944 roku²⁹².

²⁷⁸ ДАВО, П-136, 38, 266, s. 148-149; ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 106.

²⁷⁹ ДАВО, P-2700, 19, 34, s. 5; ДАВО, П-136, 38, 266, s. 151. W ten sposób pisał o decyzji zamknięcia kościoła w Krasnem przedstawiciel Rds.KR w Kijowie sekretarzowi KO KP Ukrainy w Winnicy 31 sierpnia 1954 r.: „My jesteśmy zmuszeni zwrócić się do was w takiej sprawie: we wsi Krasne rejonu tywrowskiego jeszcze w 1945 r. pomieszczenia kościoła były przekazane dla szkoły. My, kiedy zdecydowaliśmy o tej sprawie, to wierzyliśmy, że miejscowe władze nas nie zawiodą, tzn., kiedy prosili o przekazanie kościoła pod szkołę – to i będzie tak zrobione. Ale upłynęło już 9 lat od tego czasu, a pomieszczenie kościoła nie zostało przebudowane na szkołę, ani inny budynek kulturalno-oświatowy, a stoi nie zagospodarowany /ulega ruinie/ i rozbierają go na oczach wierzących; prawda, działała jakaś zła osoba, dlatego by wywołać jeszcze większy fanatyzm wśród wierzących: to chcieli zorganizować w pomieszczeniu kościoła kolchozowy targ, to przewodniczący kolchozu zabrał bezprawnie znacjonalizowany majątek, tzn. blachę z kościoła na potrzeby kolchozu”. Pełnomocnik pisał to z obawy, że „sprawa nabierała takiego kierunku, że mógł się nią zainteresować KC KPZR”.

²⁸⁰ ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 107.

²⁸¹ ДАВО, П-136, 38, 266, s. 151.

²⁸² ДАВО, P-2700, 7c, 377, s. 55; ДАВО, П-136, 38, 266, s. 153-154.

²⁸³ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 18-19; ДАВО, P-2700, 7c, 404, s. 18-19.

²⁸⁴ K a r ł o w i c z, *Ciernista droga*, s. 134.

²⁸⁵ ДАВО, P-2700, 6, 1750, s. 93.

²⁸⁶ ДАВО, П-136, 38, 266, s. 148-149.

²⁸⁷ ДАВО, P-2700, 6, 1750, s. 79.

²⁸⁸ ДАВО, П-136, 38, 266, s. 148. „Przed wojną w tym budynku mieściła się polska szkoła, później ukraińska”.

²⁸⁹ ДАВО, P-2700, 6, 1750, s. 80-87; ДАВО, P-2700, 6, 1659, s. 217-218.

²⁹⁰ ДАВО, P-2700, 6, 1750, s. 93.

²⁹¹ ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 106, 111.

²⁹² ДАВО, P-2700, 7c, 10, s. 12.

W rejonie ułanowskim:

Wielki Ostrożek – kościół²⁹³ p.w. Trójcy Świętej. Do parafii w 1947 r. należało 875 wiernych²⁹⁴. Pełnomocnik Rds.KR w 1948 r. proponował zwierzchnikom przekazanie kościoła do dyspozycji władz rejonowych, „pod jakiegokolwiek pomieszczenie służące celom kulturalno-oświatowym”²⁹⁵. Kościół zamknięto w 1950 r. ze względu na jego zły stan techniczny, brak duszpasterza i niewielką odległość od kościoła w Skarżynicach (13 km), gdzie wierni mogli zaspakajać swoje potrzeby religijne. Ostatecznie w kościele miała powstać szkoła średnia²⁹⁶.

Ułanów – kościół zamknięto w 1944 roku²⁹⁷.

Skarżynice – kościół zamknięto²⁹⁸ w 1932 roku. Na początku miała w nim swoją siedzibę administracja kolchozu, później z jego pomieszczeń powstał klub. Według pełnomocnika „wiejscy robotnicy domagali się wykorzystania kościoła pod bibliotekę”²⁹⁹. Na przełomie roku 1960/1961 stosownie do tych oczekiwań władze lokalne podjęły odpowiednie decyzje³⁰⁰. „Kiedy wierni po zakończonej mszy św. wracali z kościoła przedstawiciele Rady Wiejskiej zaproponowali im złożenie podpisu zaświadczającego ich poparcie dla jednej z osób, która ich zdaniem powinna zostać przedstawicielem komitetu parafial-

²⁹³ ДАБО, P-2700, 7c, 182, s. 59b-60a. Kościół był zbudowany w 1758 r., przed wojną mieścił się w nim wiejski klub.

²⁹⁴ ДАБО, P-2700, 7c, 91, s. 64.

²⁹⁵ ДАБО, P-2700, 7c, 182, s. 60a.

²⁹⁶ ДАБО, П-136, 30, 180, s. 21; ДАБО, P-2700, 7c, 234, s. 51.

²⁹⁷ ДАБО, P-2700, 7c, 10, s. 12.

²⁹⁸ ДАБО, P-2700, 7c, 182, s. 61. Kościół zbudowany w 1910 roku; ДАБО, P-2700, 6, 1906, s. 26. Wierni odwołując się do pełnomocnika Rds.KR w obwodzie po zamknięciu kościoła napisali, że z kościoła korzystali do 1936 r., potem był klub, a w 1938 r. kościół wykorzystywano jako spichlerz.

²⁹⁹ ДАБО, P-2700, 6, 1750, s. 40.

³⁰⁰ Tamże, s. 5-6, 39-44, 71; ДАБО, P-2700, 6, 1906, s. 1-3; ДАБО, P-2700, 6, 1651, s. 49-51.

We wniosku uzasadniającym zamknięcie kościoła pełnomocnik napisał: „Rozpatrując materiały na temat istniejącego pomieszczenia kościoła katolickiego we wsi Skarżynice, rejonu ułanowskiego, obwodu winnickiego, ustalono, że kościół ten był zamknięty w 1932 roku. Pomieszczenie kościoła na początku wykorzystywano jako biura kolchozu, a potem przebudowano na pomieszczenie dla klubu, co kosztowało około 60 tys. rubli. W czasie okupacji niemieckiej grupa wiernych katolików zajęła to pomieszczenie i na nowo przystosowała dla potrzeb kościoła. We wsi Skarżynice mieszka około 2 tys. osób, które kościołem naprawdę się nie interesują, ponieważ wierzących katolików tam jest niewielu. We wsi pracuje klub, biblioteka, w której znajduje się około 5 tys. książek, ale ona nie ma pomieszczenia. We wsi dobrze prowadzona jest praca wychowawcza, polepszyła się praca antyreligijna wśród robotników i młodzieży. Dzięki tym wysiłkom liczba wiernych katolików zmniejsza się i nie ma najmniejszego sensu obecnie pozostawiać to pomieszczenie kościołowi. Robotnicy wsi Skarżynice w sposób uzasadniony domagają się zabrania pomieszczenia kościoła grupie katolików i przebudowania go na bibliotekę. Ja w pełni popieram decyzję RR w Ułanowie o zabranii katolickiej wspólnoty parafialnej wsi Skarżynice pomieszczenia kościoła, które w przeszłości było wiejskim klubem. Pomieszczenie to będzie bowiem przeznaczone na bibliotekę”.

nego, w rzeczywistości nieświadomi zaistniałej sytuacji wierni na czystej kartce papieru prosili o zamknięcie kościoła³⁰¹. Dokonano tego w maju 1961 r., a parafię wyrejestrowano 1 grudnia 1961 roku³⁰². W sierpniu 1962 r. kościół był w trakcie przebudowy na pomieszczenia biblioteczne³⁰³, a w 1964 r. znajdował się w nim spichlerz kołchozowy³⁰⁴.

W rejonie winnickim:

Strzyżawka – kościół p.w. MB Bolesnej. Do czerwca 1946 r. kościół był do dyspozycji wojska, służył jako magazyn i garaż, potem przekazano go parafii³⁰⁵. W 1947 r. pełnomocnik zaproponował swoim przełożonym jego zamknięcie³⁰⁶.

Telepieńki – kaplica decyzją RO w 1945 r. została oddana pod wiejski klub, jednak jeszcze w 1957 r. mieścił się w niej spichlerz³⁰⁷. W 1948 r. wierni zwrócili się o pomoc w jej odzyskaniu do ks. M. Wysokińskiego³⁰⁸. W 1957 r. przedstawiciel kołchozu zamierzał uruchomić w niej młyn, pomimo, że znajdowała się na cmentarzu³⁰⁹.

Winnica – kościół³¹⁰ p.w. MB Anielskiej. Przed wojną kościół był otwarty do 1936 roku³¹¹. Potem budynek wykorzystywano jako awioklub, od lipca 1941 r. był na nowo otwarty³¹². Do parafii w 1947 r. należały 2542 osoby³¹³. Władze miejskie 12 stycznia 1946 r. podjęły decyzję o przekazaniu kościoła na aeroklub³¹⁴, a 16 lutego RO prosiła o zgodę na zamknięcie kościoła i przekształcenie go w kino-teatr³¹⁵. Decyzję tę poparł 13 marca 1946 r. pełnomocnik Rds.KR, sama zaś Rds.KR zaaprobowala ją 6 czerwca³¹⁶. Lokalne władze nie były jednak zdecydowane na co przeznaczyć kościół, proponowano bowiem kino-teatr, filharmonię i szkołę letnią³¹⁷. Sytuacja była tym bardziej złożona, że insty-

³⁰¹ Relacja Zuzanny Wiśniewskiej z 5 lutego 2001 r.

³⁰² ДАВО, Р-2700, 6, 1902, s. 4.

³⁰³ ДАВО, Р-2700, 7с, 529, s. 95; ДАВО, Р-2700, 6, 1901, s. 143.

³⁰⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 69, s. 64.

³⁰⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 31, s. 133.

³⁰⁶ ДАВО, Р-2700, 7с, 91, s. 108.

³⁰⁷ ДАВО, П-136, 45, 291, s. 1.

³⁰⁸ ДАВО, Р-2700, 7с, 182, s. 37b.

³⁰⁹ ДАВО, П-136, 45, 291, s. 2.

³¹⁰ Kościół wraz z klasztorem kapucynów został wybudowany w 1576 r.; ДАВО, Р-2700, 7с, 182, s. 37.

³¹¹ ДАВО, П-136, 29, 215, s. 6. W uzasadnieniu przekazania kościoła dla wykorzystania w celach kulturalnych, pełnomocnik napisał: „w tym budynku od 1930 r. mieścił się klub lotników”. ДАВО, Р-2700, 19, 62, s. 60; Пор. А. Лисий, *Вінницький капучинський монастир*, Вінниця 1995, с. 90.

³¹² ДАВО, П-136, 29, 215, s. 6.

³¹³ ДАВО, Р-2700, 7с, 91, s. 64.

³¹⁴ Лисий, *Вінницький капучинський*, s. 93.

³¹⁵ ДАВО, Р-2700, 7с, 91, s. 61b.

³¹⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 34, s. 11a-12.

³¹⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 31, s. 133; ДАВО, Р-2700, 19, 34, s. 11a.

tucje, którym zaproponowano budynek, odmówiły³¹⁸. Mimo wielokrotnych interwencji mobilizujących instytucje partyjno-państwowe do przejęcia kościoła, decyzję zmieniono „po dwóch latach, dwunastu dniach”³¹⁹ i budynek pozostał do dyspozycji wiernych³²⁰. Kres funkcjonowania kościoła przyniosła śmierć jego duszpasterza – ks. M. Wysokińskiego. RO, po uzgodnieniu z Rds.KR przy RM ZSSR, kościół zamknęła i przekazała lokalnym władzom dla celów kulturalno-oświatowych³²¹. Na wniosek pełnomocnika parafię pozbawiono prawa działania ze względu na brak budynku kultu i stałego duszpasterza³²². W sierpniu 1962 r. kościół był przebudowywany i dostosowywany dla potrzeb Towarzystwa Krzewienia Wiedzy Naukowo-Politycznej „Znania”³²³. W planie rekonstrukcji uwzględniono dwie sale kinowo-wykładowe i szereg pomieszczeń dla celów kulturalno-oświatowych. Remont miał być zakończony we wrześniu 1964 roku³²⁴.

Winnica – kościół i klasztor Jezuitów³²⁵. W listopadzie 1962 r. wykorzystywany był jako: sala sportowa, archiwum i pomieszczenia administracyjne³²⁶.

Winnica – kościół i klasztor Dominikanów³²⁷. W listopadzie 1962 r. wykorzystywany był jako sala sportowa, pomieszczenia mieszkalne dla ludności i magazyn³²⁸.

³¹⁸ ДАВО, P-2700, 7с, 91, s. 108.

³¹⁹ ДАВО, П-136, 29, 215, s. 8-9.

³²⁰ ДАВО, P-2700, 7с, 91, s. 90; ДАВО, P-2700, 19, 34, s. 29.

³²¹ ДАВО, P-2700, 6, 1902, s. 7, 98; ДАВО, P-2700, 6, 1750, s. 1, 96-97; Пор. Лисий, Винницький капуцинский, s. 100-101.

³²² ДАВО, P-2700, 6, 1902, s. 3.

³²³ ДАВО, P-2700, 7с, 529, s. 95.

³²⁴ ДАВО, P-2700, 19, 69, s. 64.

³²⁵ Według informacji dotyczącej historii kościołów winnickich, znajdującej się podręcznym archiwum pełnomocnika Rds.KR w obwodzie winnickim: „Krótki rys historyczny – Kolegium Jezuitskie zostało założone w 1613 r. i od 1917 r. wykorzystywane było jako archiwum. Kościół jezuitski i kolegium wybudowano w 1739 r. W 1832 r. w związku z powstaniem w Polsce, budynek został zabrany przez władze carskie i przekazany do wykorzystywania jako magazyny armii carskiej, w ten sposób wykorzystywano go do 1914 r. Od 1918 r. do 1930 r. kościół wykorzystywano jako cerkiew „Świato Kazańsku” Ukraińskiej Autokefalej Prawosławnej Cerkwi. W latach 1930-1936 do chwili zamknięcia, należał do Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. W czasie okupacji wierni cerkiew „Świato Kazańsku” utworzyli, w 1947 r. ponownie ją zamknięto, a wspólnie wyrejestrowano. Budynek wykorzystywano jako salę gimnastyczną klubu sportowego „Dynamo”. Nieco inna informacja zawarta jest w „Decyzji Rady Miejskiej w Winnicy z 20. 04. 1989 r. Nr 121” – po zjednoczeniu Ukraińskiej Autokefalej Prawosławnej Cerkwi z Cerkwią prawosławną w 1944 r. cerkiew zamknięto.

³²⁶ ДАВО, P-2700, 6, 1898, s. 230; Пор. H. W i l k, „Ty nie zginiesz”, Lublin 2001 s. 178.

³²⁷ Według informacji dotyczącej historii kościołów winnickich, znajdującej się podręcznym archiwum pełnomocnika Rds.KR w obwodzie winnickim: „Decyzji Rady Miejskiej w Winnicy z 20. 04. 1989 r. Nr 121” – kościół i klasztor został wybudowany w 1779 r., a w 1817 r. władze carskie zabrały go i przekazały prawosławnym. W 1962 r. parafię prawosławną wyrejestrowano, a budynek wykorzystywano jako salę muzyki organowej.

W rejonie woronowickim:

Woronowica.

W rejonie żmeryńskim:

Brahiłów – kościół³²⁹ p.w. Trójcy Świętej. Decyzja RO z 24 grudnia 1960 r. brzmiała: „O przekazaniu kościoła katolickiego wsi Brahiłów, rejonu żmeryńskiego, obwodu winnickiego, w przeszłości pomieszczeń szkolnych³³⁰ dla wykorzystania w celach kulturalno-oświatowych³³¹. Zamknięto go we wrześniu 1961 r. i do 1963 r. miał być przebudowany i przystosowany na kino-teatr³³². Przebudowa była czasowo wstrzymana ze względu na brak środków³³³. Na początku 1964 r. znajdował się w nim klub³³⁴.

Mierzyrów – kościół³³⁵ p.w. Wniebowzięcia NMP. Przed wojną kościół wykorzystywano jako klub³³⁶. Po wojnie, od 1949 r., pozostawał pusty – zdaniem pełnomocnika parafia sama się rozwiązała³³⁷. „Od jesieni 1950 r. do 1953 r. budynek kościoła wykorzystywany był jako spichlerz”, później pozostawał pusty, jakkolwiek pełnomocnik ustalił z lokalnymi władzami przeznaczenie kościoła³³⁸.

Żmerynka – kościół³³⁹ p.w. św. Aleksego. W 1950 r. w parafii funkcjonowały dwa komitety parafialne, to dzięki nim pełnomocnik sądził, że dojdzie do rozpadu parafii³⁴⁰. W latach 1952-1953 jeden raz w roku posługę duszpasterską w tym kościele pełnił ks. M. Wysokiński, a w 1954 r. przez dwa dni. W następnym roku posługę duszpasterską również dwa dni pełnił ks. M. Wilk³⁴¹. W 1953 r. władze obwodowe zaproponowały m.in. ten kościół jako wizytówkę dla za-

³²⁸ ДАВО, P-2700, 6, 1898, s. 230.

³²⁹ ДАВО, P-2700, 7c, 460, s. 39. Pełnomocnik krytycznie oceniając działalność władz lokalnych w Brahiłowie wobec wspólnoty wiernych, nadmienił, że przed wojną w kościele znajdował się magazyn gospodarczy.

³³⁰ ДАВО, P-2700, 19, 58, s. 13; Jak napisał w lipcu 1958 r. pełnomocnik, przewodniczącemu RO w Winnicy – J. Szewcowowi przed wojną w kościele w Brahiłowie mieścił się wiejski magazyn.

³³¹ ДАВО, P-2700, 6, 1750, s. 9-15.

³³² ДАВО, P-2700, 7c, 529, s. 95.

³³³ ДАВО, P-2700, 6, 1745, s. 290.

³³⁴ ДАВО, P-2700, 19, 69, s. 64.

³³⁵ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 6. Kościół zbudowany w 1700 roku.

³³⁶ ДАВО, P-2700, 7c, 234, s. 44; ДАВО, П-136, 30, 180, s. 7-8.

³³⁷ ДАВО, П-136, 42, 211, s. 162.

³³⁸ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 133-134; ДАВО, P-2700, 19, 48, s. 26-27.

³³⁹ ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 42. Kościół zbudowany w 1910 r., do 1941 r. mieściła się w nim wieża ciśnieniowa zaopatrująca w wodę stację kolejową i elektrownię. W czerwcu 1941 r. kościół na nowo przejęła parafia katolicka. Posługę duszpasterską wówczas pełnili w niej na zmianę trzej kapłani przybyli z wojskiem rumuńskim księża: Krajewski, Zieliński i Dujak. Na stałe zamieszkali w Murafie.

³⁴⁰ ДАВО, П-136, 30, 180, s. 125.

³⁴¹ ДАВО, P-2700, 7c, 404, s. 98-99.

granicznych gości i turystów³⁴². Stałym duszpasterzem tej parafii w latach 1957-1958 był ks. W. Olszowski³⁴³.

KATHOLISCHE GOTTESHÄUSER IM KREIS WINNICA IN PODOLIEN IN DEN JAHREN 1941-1964

ZUSAMMENFASSUNG

1945 schrieb ein Bevollmächtigter des Rates für Religiöse Kulte beim Ministerrat der Sozialistischen Ukrainischen Sowjetrepublik an seinen untergeordneten Angestellten im Bezirk Winnica: „die Frage nach der Schließung der Gebetshäuser zeigt sich in unserer Arbeit als eine der schwierigsten und ernsthaftesten Aufgaben. Für die Lösung dieses Problems ist ein äußerst vorsichtiges Vorgehen unentbehrlich sowie eine allseitige Kenntnis der Situation an Ort und Stelle, unter der Berücksichtigung der Fragen der Gläubigen und der lokalen Möglichkeit ihrer Umsetzung“. Die Aufgabe erfüllten Partei- und Staatsorgane konsequent in den Jahren 1941-1964, indem sie ihre eigenen, das Funktionieren der Kirchen regelnden Rechtsnormen entwickelten. Schließlich wurden die Kirchen in Lagerhäuser, Klubs, Museen, Produktionshallen umgewandelt. Bis zur Oktoberrevolution gab es auf dem Gebiet des Bezirkes Winnica 56 Kirchen und 46 Kapellen. Nach dem Zweiten Weltkrieg haben die Behörden das Funktionieren von lediglich 41 Kirchen erlaubt. Bis 1951 wurden „dem Beschluss des Rates für Religiöse Kulte beim Ministerrat der UdSSR gemäß in dem Bezirk 23 römisch-katholische Kirchen geschlossen“, und bis 1958 waren es insgesamt 25 Kirchen. In den weiteren drei Jahren hat sich die Zahl der geschlossenen Kirchen auf 29 vergrößert. Auf diese Weise wurde konsequent ein Vergehen gegen die Religion und Kultur verübt.

Übersetzt von Jolanta Janoszczyk

³⁴² А, -2700, 19, 43, s. 52-53.

³⁴³ ДАВО, Р-2700, 19, 54, s. 94; ДАВО, Р-136, 48, 214, s. 60. Ks. W. Olszowski został mianowany biskupem nominatem kijowskim, co w konsekwencji spowodowało jego wydalenie do Polski.